

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 2.

Magyarok a honfoglalás korában

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET 2.

Magyarok a honfoglalás korában

Szerkesztette:
SUDÁR BALÁZS

HELIKON

© Sudár Balázs, 2015
© Helikon Kiadó, 2015
© MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 2015
© Illusztrációk, 2015

Fényképek:

*Barta Zoltán, Csáji László Koppány, Gyóni Gábor, Hársch Ferenc, Kotricz Tünde, Hauberger Gábor, Lovas Andrea,
Nagy Amália, Pinczés Sándor, Sántha Imre Géza, Türk Attila*

Festmények, grafikák:

Boldog Zoltán, Helbing Ferenc, Juhos Kiss Sándor, László Gyula, Meszlényi Attila, Oleg V. Fedorov, Váncsa Ildikó

Térképek:

Nagy Béla

www.helikon.hu
www.btk.mta.hu

Felelős kiadó Szász Zsolt
A Helikon Kiadó az LS Kiadói Csoport tagja
Felelős szerkesztő Kovács Attila Zoltán
Olvasószerkesztő Gilicze Gábor
Borítóterv Tillai Tamás
Műszaki szerkesztő Kovács Balázs Sándor
Nyomdai előkészítés Kaposvári Franciska
Készült 2015-ben a xxxxxxxxxxxxxxxx
Felelős vezető xxxxxxxxxxxxxxxx
ISBN 978-963-227-592-5

TARTALOM

Előszó (Sudár Balázs)	7
--	---

Kelet-Európa a 9. században	9
--	---

Utak és országok, kereskedők és áruk. Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai a 9–10. században (Polgár Szabolcs)	9
Bizánc (Olajos Terézia)	20
A Kazár Kaganátus (Balogh László)	34
Kazária régészeti kutatása (Türk Attila)	45
Alánok (Langó Péter)	56
Volgai Bulgária (Zimonyi István)	65
Szlávok Kelet-Európában (Gyóni Gábor)	74
A szlávok őshazája	74
Keleti szlávok Nyugat-Euráziában	75
Finnugor népek a korai középkorban (Klima László)	83
Finnugor nyelvek, finnugor népek	83
Történeti források	85
Régészeti források	87
Eseménytörténet	90
A Rusz (Gyóni Gábor)	93
A ruszok megjelenése	93
Kazárok és ruszok	97
A Rusz kezdetei (és a magyarok)	99
A besenyők korai története (Katona Kiss Attila)	105
A besenyők vándorlása és korai szállásterületei	105
Történeti események	111
A korai besenyő régészeti anyag	115

Magyarok a honfoglalás előtt	118
---	-----

A magyarok neveiről (Sudár Balázs)	118
Magyar és megyer	118
Turk, szavárd, baskír	122
Hungarus (Onogur)	123

A régi magyar szállásterületekről (Szabados György)	126
Amit az írásos emlékekről és emlékekből tudni lehet	126
A csodaszarvasmonda	128
Szkitia három tartománya	130
Levédia és Etelköz.	133
A magyar vándorlás régészeti nyomai (Türk Attila)	137
A „keleti” magyarok problémaköre (Vásáry István)	145
A volgai magyarság: Julianus útja	145
Mozsarok és mescserek	148
A baskír–magyar kérdéskör	150
A Jugria-tan	152
A kaukázusi magyarok kérdése (Nagy Kornél)	155
A korai magyar államiságról (Szabados György)	159
Nép és állam	159
Állam – a szó és amit jelöl	159
Magyar államalapítás a 9. században	163
Hadviselő állam – mozgásban	168
Az állam szerkezete (Sudár Balázs–B. Szabó János)	171
Törzsek	171
Tisztségviselők	173
Magyarok – magyar nép.	177
Amit a 9. századi magyarok történetéről tudni lehet (Sudár Balázs)	179
Ismert események.	179
A kazár–magyar kapcsolatok	186
A kabarok	188
A besenyő háborúk.	190

Összegzés (Sudár Balázs)	193
---	-----

Kötetünk szerzői	196
-----------------------------------	-----

Rövidítések

B. L. = Balogh László
 Gy. G. = Gyóni Gábor
 L. P. = Langó Péter
 O. T. = Olajos Terézia
 P. K. = Paksa Katalin

S. B. = Sudár Balázs
 Sz. Gy. = Szabados György
 T. A. = Türk Attila
 Z. I. = Zimonyi István
 Zs. Zs. = Zsidai Zsuzsanna

ELŐSZÓ

A magyarság – mint bármely más nép – korai története homályba vész. Amióta hazánkban történelmet írnak, a múlt avatott és kevésbé avatott, tudományos felkészültségű vagy éppen művészi ihletésű bűvárai számtalan eszközzel próbáltak már ezen időszak közelébe férkőzni. Kevés sikerrel – históriánk kezdeti szakasza makacsul ellenáll a megismerésnek. Olyan ez, mint a születés: újra és újra megünnepeljük a napját, gondosan számon tartjuk, mégsem emlékszünk rá. Talán mások – szüleink, idősebb ismerőseink – elbeszéléseiből tudunk róla egyet s mást, már ha van, aki meséljen. És amit mondanak: vagy elhiszük, vagy nem. A történetek másokról is elhangozhattak, ki is színezhették őket. Ki tudja.

A magyarság kezdeteiről számos tudomány fogalmaz meg véleményyt a maga eszközeivel. A régész tárgyi emlékeket keres, a nyelvész nyelvek közötti összefüggéseket kutat, a történész újabb források után nyomoz, a meglévőket pedig megpróbálja jobban megérteni. Más történeti korok kutatása során esetleg dolgozhatnak külön is, egy nép őstörténete esetében azonban együtt kell működniük. Az őstörténet olyan, mint egy színes szalag: mindenféle fonalra – ismeretre – szükség van hozzá.

A különböző tudományágak persze különböző fajtájú eredményeket szállítanak, s ezek másképpen használhatók fel a múlt

SÁROSSY TIBOR:
VÉRSZERZŐDÉS. (2008)
KŐKAPU.
FOTÓ: HAUBERGER GÁBOR

megismeréséhez. A kiásott koponyák nem beszélnek, nem árulják el, hogy egykori gazdájuk milyen nyelven társalgott, kihez-mihez tartozónak vallotta magát. A nyelvemlékekből kikövetkeztetett korábbi szóalakokat nagyon nehéz térhez és időhöz kötni. A történeti források esetében pedig mindig felmerül a kérdés: ki, mikor és miért írta le őket. Ennek függvényében ugyanis a kérdéses szöveg értelme akár az ellenkezőjébe is fordulhat. Hasonló kérdéseket vetnek fel a többi tudomány – az embertan, a genetika, a néprajz vagy a zenetörténet – eredményei is. Ha múltunk korai szakaszát kutatjuk, bizonytalant kötünk össze bizonytalannal. Szükségképpen az eredmény sem lehet bizonyos: ezért a rengeteg vita, ellentmondó elképzelés még a tudományon belül is.

A különféle tudományterületek nem azonos mélységig látnak bele a múlt kútjába. Az embertan vagy a nyelvészet évezredekkel számol, a régészet és a történelem inkább évszázadokban gondolkodik, forrásainak függvényében. A magyarok esetében valamiféle legalább valamelyest valószínűsíthető történetet csak a 9. század közepétől lehet elmesélni, ennél korábban legfeljebb egyes elemek, vonulatok látszanak, de a közösség története nem. Kötetünk tehát ezt az időszakot veszi célba, a honfoglalás előtti száz évet.

Ahogy már előző kötetünkben is tettük, messziről indulunk. Könyvünk első, nagyobbik fele azt a környezetet tekinti át, amelyben a magyarok 9. századi története is zajlott: Kelet-Európát. Külön-külön ismerkedünk meg Bizánc és Kazária történetével, a bolgárok, a szlávok vagy a finnugor nyelvű népek vándorlásával. Ebbe az áttekintésbe helyezzük bele azután azt az alig maroknyi történeti információt, amely a magyarokra vonatkozik. Itt és most elsősorban a történelem folyására irányítjuk figyelmünket, nem foglalkozunk részletesebben mondáinkkal, a vallástörténeti kérdésekkel, elődeink harcmódorával vagy életmódjával sem: ezek következő köteteink témái lesznek.

összefüggő szárazföldi tömbjében inkább csak önkényesen tudunk választóvonalakat húzni. Egyszerűbb talán abból kiindulni, hogy a 9. századi Kelet-Európában a Kazár Birodalom hatalma alá tartozó területet nézzük, kiegészítve a ruszok és a volgai bolgárok kialakulóban lévő országaival, valamint a magyaroknak a 9. század második felében a Dnyeszterig kiterjedő területével. Így nagyjából nyugaton a Dnyeszter és a Rigai-öböl közé húzott vonal, keleten az Urál folyó és hegység lehet a határ. A terület növényzeti övekre tagolódik: ha elindulunk például a Krím félszigetről a Ladoga-tó irányába, útközben találkozunk mediterrán tengerparttal, füves és ligetes sztyeppel, összefüggő erdővidékkel. A régmúltban ezek a földrajzi övezetek a gazdálkodás, a termelés szempontjából különböző lehetőségeket kínáltak az itt lakók számára. A meghatározó gazdálkodási forma a sztyeppén általában a külterjes állattartás, a ligetes sztyeppén – és részben az erdővidéken is – a földművelés, az északi erdőzónában, ahol már a talaj és a klíma is kedvezőtlen volt a földművelésre, a halászat és vadászat volt.

Az erdővidék legfontosabb kereskedelmi áruja a prém. A prémes állatok vadászata, a prémek feldolgozása összetett tudást, sok tapasztalatot és időt igénylő mesterség. Egy-egy családnak saját vadászterülete volt, ahol csapdákat állítottak, vagy nyíllal ejtették el a vadakat (a hódokat szigonnyal, de varsával, hálóval is fogták, és nemcsak a prémjéért, hanem a pézsmájáért is). A középkori muszlim szerzőknél többször is találkozunk coboly-, mókus-, menyét-, nyest-, hermelin-,

róka- és hódprémek említésével. Értékes termék volt a méz és a viasz, amelyet azonban nemcsak az erdőövből termeltek, hanem délebbre is. A sztyeppén az élő állat – például a juh – számított a legjelentősebb árucikknek, és az olyan állati eredetű termékek, mint például a vaj vagy halenyv (utóbbit a kazárok egyik saját terméként említik). De egyes fajtákkal is lehetett kereskedni, és értékes árucikk volt a

HEGYTÁJGA
A KÖZÉP-URÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

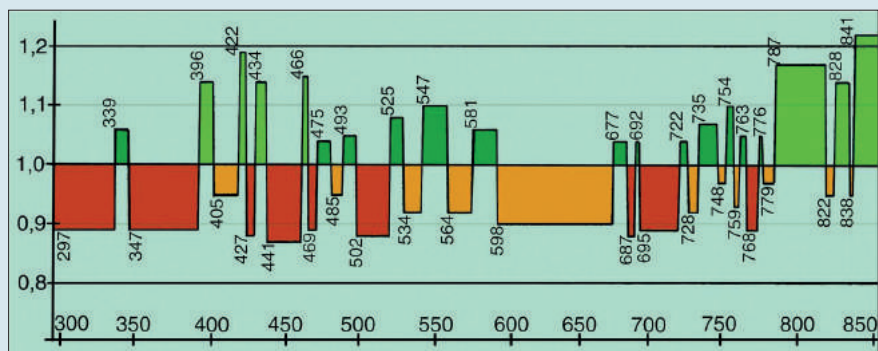

Kelet-Európa klímája a korai középkorban

A legfrissebb történeti és történeti földrajzi kutatások rávilágítottak, hogy az események alakulásában milyen fontos szerepet játszott a klíma változása, amely alapvető hatással volt az emberi tevékenységre. Ha van terület, ahol ez fokozottan igaz, az éppen az a kelet-európai térség, amelyen a magyarok elődei is keresztülvándoroltak. Ez a régió nem egységes pusztai terület a Volga és a Kárpátok között: északról az erdővidék déli nyúlványa határolja, majd az erdős, még délebbre pedig a füves sztyeppe, amely a Kaszpi-tenger előterében félsivatagossá válik. A klíma alakulása és főleg a csapadék mennyisége döntő fontosságú volt a nagy állatállományt eltartani kényszerülő nomád, de a letelepült földművelő népek számára is. A pollenanalízisekre épülő egykori környezeti rekonstrukciós vizsgálatok azt mutatják meg, hogy egy adott térségben egy adott időszakban csapadékgigényes vagy éppen szárazságtűrő növények éltek-e. Ezek alapján Kr. u. 441–598 között egy szárazsági periódusról beszélhetünk, melynek során a talaj sótartalma jelentősen megemelkedett. Kr. u. 598–677 között szintén egy száraz, majd Kr. u. 687–722 között egy extrém száraz időszak következett. A térség mai időjárási viszonyai alapvetően Kr. u. 722–787 között alakultak ki, ekkor szubboreális, majd a szubatlanti fázis következett, Kr. u. 787–1000 között pedig egy rendkívül csapadékos időszakra került sor.

A régészek közül a kelet-európai sztyeppe kiváló ismerője, Olekszij V. Komar, ukrán régész legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy például a Kr. u. 7. században a térség nomádjai által Bizánc ellen intézett támadások kisebb száma — amit az írott forrásokból ismerünk — valószínűleg összefüggésben áll a klímakutatás által kimutatott szárazsági periódusokkal. Mindezen megfigyelések alapvetően új és nélkülözhetetlen forrásokat jelentenek a régió történeti és tágabb értelemben a magyar őstörténeti kutatás számára is.

T. A.

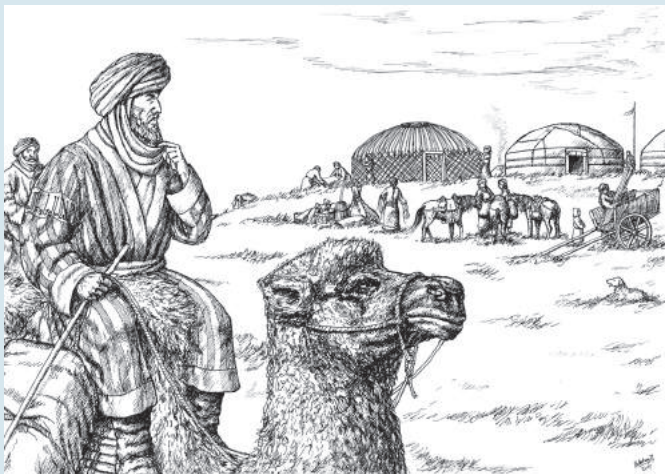

Á SZÁRZSÁGI ÉS A NEDVESSÉGI PERIÓDUSOK VÁLTAKOZÁSA A DNYEPER ALSÓ FOLYÁSÁNAK VIDÉKÉN
Kr.u. 300–850 KÖZÖTT

borostyán, amelyet a Balti-tenger partvidékéről szállítottak távoli országokba. Meg kell még említeni a rabszolga-kereskedelmet, amelynek egyik színhelye éppen Kelet-Európa volt a középkorban. A bizánciak és a muszlimok is szívesen vásároltak kelet-európai rabszolgákat. Cserébe ezekért az árukért ezüstöt, textíliákat, üveggyöngyöket, kaurit adtak nagyobb mennyiségben a keleti kereskedők, de

A kora középkori Kelet-Európa népeiről szóló leírások nagy része muszlim krónikásoktól származik, akik értesüléseiket a sztyeppét megjárt, jó megfigyelőképességű kereskedőktől vagy követektől szerezték, akiknek így sok értékes tudósítást köszönhet az utókor. A hosszú üzleti vagy diplomáciai utak során mintegy „feltérképezték” a helyi kereskedelmi és politikai viszonyokat is, az ott élő népek számtalan „különös” szokásával együtt. Ismereteik kincset értek: beszámolóikat később a muszlim világ valamelyik tudományos központjában – például Bagdadban, a Bölcsesség Házában, vagy akár a távoli Córdobaiban – írnokok jegyezték le, másolták, más beszámolókkal kiegészítették, ennek köszönhetően jóval pontosabb képpel rendelkeztek a korabeli világról, mint az akkori Nyugat-Európa.

A képen ábrázolt muszlim utazók nomádok szállásához érkeznek, akik éppen jurtákat állítanak fel. A nomádok – illő vendégajándék fejében – szívesen látták területükön az áthaladó karavánokat. A kereskedő ruházata „mervi” csíkos kaftán, aminek felsőkarján díszként hímzett felirat van (jelen esetben egy fohász, eredeti khorászáni ruhamaradvány alapján). B. Z.

MUSZLIM UTAZÓ
A SZTYEPPÉN,
9–10. SZÁZAD.
RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

HEGYVIDÉK
A DÉL-URÁLBAN.
FOTÓ:
CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

a törzsfők, fejedelmek, előkelők fűszereket, illatszereket, művészi megmunkálású dísz tárgyakat is szereztek be tőlük. Bizánci területtől olívaolajat, bort és gyakran textíliát szállítottak.

A közlekedés természetes útvonalai a folyók voltak. A nagy folyók többsége északról déli irányban folyik, és valamelyik tengerbe ömlik. A Dnyeszter, a Déli-Bug, a Dnyeper a Fekete-, a Don az Azovi-, míg a Volga, az Urál (Jajik) és az Emba a Kaszpi-tengerbe torkollik. (A Káma, a Belaja és a Vjatka vízrendszere a Volgához tartozik). Az északi erdőségek folyói délről észak, északnyugat felé folynak: a legjelentősebbek a Daugava (Nyugati-Dvina), a Velikaja, a Lovaty és a Volhov, északkeleten az Északi-Dvina, a Szuhona, a Vicsegda, valamint a Pecsora vízrendszere.

A folyók nagyobb útrendszereket alkottak, amelyek összekötötték Kelet-Európát a mediterrán világgal, a Közel-Kelettel, Közép- és Belső-Ázsiával, valamint Észak- és Nyugat-Európával. Azt, amelyik Észak-Európától (Baltikum, Skandinávia) a Fekete-tengerig (Égei-tenger) vezetett, az Orosz Őskrónika (Nesztor-krónika) a „varégoktól a görögökig” (Konstantinápolyig) vezető útnak nevezte. Fő szakasza a Dnyeper volt, északon ehhez csatlakozott a Daugava (Nyugati-Dvina)

és a Lovaty–Volhov–Ladoga–Néva útszakasz. Így a Dnyeper felső folyásától a Finn-öböl felé, de a Rigai-öböl felé is el lehetett indulni. (Egyes helyeken persze szárazföldön kellett átvontatni a hajókat, csónakokat egyik folyótól a másikig.) Az út déli szakasza a Fekete-tengeren vezetett Konstantinápoly felé. A másik fontos útrendszert a Volgához kapcsolódó folyók alkották, ez szintén hatalmas területet fogott át, lényegében összeköttetés volt az északi területek és a Kaszpi-tenger (valamint a Kaukázus) között, és tovább Közép-Ázsia, Transzkaukázia, Perzsia és a Közel-Kelet felé.

Használtak persze szárazföldi utakat is. Ezek közül az egyik legfontosabb a Selyemút északi ágainak egyike volt, amely a Kaszpi-tengert északról megkerülve a Kaukázus nyugati részén keresztül érte el a Fekete-tengert. Ez az út biztosította az összeköttetést Belső-Ázsia (Kína) és Európa között. A 8. század elejétől egyes részei – például Hvérezmben vagy Transzoxániában – az arabok uralma alá kerültek, és később is az iszlám világhoz tartoztak. Fontos volt a Volgát

a Kaukázustól délre eső területekkel összekötő főút is, amely a Kaszpi-tenger nyugati partján haladt végig. (Ez a volgai út egyik szárazföldi szakaszának is tekinthető.) A Volga-vidékről nyugat felé, Közép- és Nyugat-Európa is vezettek szárazföldi utak, az egyik a Volga alsó folyásától, a kazárok központjából, a másik pedig a Volga középső folyásától (volgai bolgárok központja) indult ki. Igaz, utóbbiak inkább a 10. században váltak fontossá, de a 9. században is létezhettek már, előbbinek a Balkán felé is volt kapcsolata.

A kereskedelembe szinte minden kelet-európai nép bekapcsolódott, mivel mindenhol, akár a sztyeppén, akár az erdővidéken vagy a tengerpartokon lehetett találni, begyűjteni, kitermelni, előállítani olyan terméket, amely a távolabbi országok lakóinak értékes volt, és ezért fizetni is készek mutatkoztak. Az áruk közvetítésével „hivatásos” kereskedők foglalkoztak. A 9–10. századi Kelet-Európa esetében kifejezetten kereskedő népekről is beszélhetünk, amelyeknél a lakosság jelentős része e tevékenységgel foglalkozott, ebből élt. Ilyen-ek tekinthetjük a Kelet-Európában megjelenő vagy tartósabban

HEGYISZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

megtelepedő görögöket, zsidókat, muszlimokat és ruszokat. Legkorábban a görögök jelentek meg, a Fekete-tenger északi partján egy sor gyarmatvárost alapítottak a Kr. e. 7. századtól kezdve, és élénken kereskedtek Kelet-Európa őslakóival. Kapcsolataik elértek egészen a Volga-vidékig, az erdőzóna törzseinek területéig. A középkorban a görögök városai közül már csak a Krímben lévőek maradtak meg a Bizánci Birodalom részeként. A sztyeppe különféle törzsszövetségei mind kapcsolatban voltak velük. Zsidó közösségekről a római-bizánci területen tudunk a Fekete-tenger északi partvidékén, de a 9. században vándorkereskedők is utaztak erre. A muszlimok *ráhdánitáknak* nevezték őket, a Földközi-tenger, a Vörös-tenger, Perzsia és India érintésével Nyugat-Európától egészen Kínáig jártak, de Szíria és Irak is úti céljaik közé tartozott, és használták a Kaukázustól északra vezető utakat is Kazárián keresztül Nyugat-Európa felé. A szó klaszszikus értelmében vett távolsági kereskedelmet folytattak, értékes árukat szállítottak. A muszlimok és a ruszok a 9. századtól jelentek meg nagyobb számban a kelet-európai térségben.

LIGETES SZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A FÜVES ÉS AZ ERDŐS
SZTYEPPÉ HATÁRA.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

A kereskedelmi kapcsolatok a fentebb említett résztvevőkkel a 9–10. században voltak a legkiterjedtebbek és legintenzívebbek. A 8. század második felében az arab hódítás Kelet-Európa felé megállt, a háborút béke váltotta, a muszlimok békés kapcsolatokra törekedtek a szomszédos országokkal. Ennek az egyik eredménye a kereskedelem fejlődése lett, ami az arabok számára addig ismeretlen területek, népek, kultúrák felfedezésével párosult. Az ezüst tömeges bevétele a kelet-európai erdővidékre a 8. század utolsó negyedétől figyelhető meg, de már nemcsak a Volga-vidékre, hanem attól nyugatabbra is. A prémekért olcsón megszerezhető ezüst vonzereje lehetett a legfontosabb oka a ruszok megjelenésének e térségben. Skandináviából kirajzó csoportjaik a Balti-partvidék keleti részétől a Ladoga-tóig több helyen, a fontos útvonalak mellett kolóniákat hoztak létre, legyőzték a helyi lakosságot, vagy szövetkeztek velük és prémadót szedtek tőlük (a legyőzött törzsekből foglyokat), és azt eladták a muszlim vagy görög kereskedőknek.

A sztyeppén a kazárok birodalma ekkor élte fénykorát. Kelet-Európa korai történetének sajátossága, hogy a meghatározó politikai központok a sztyeppén alakultak ki (hunok, bolgárok, avarok, később a bolgár Kuvrat fejedelem Magna Bulgariája), és ezek igyekeztek

FÜVES SZTYEPPE
A DÉL-ÚRÁLBAN.
FOTÓ:
CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

kiterjeszteni a fennhatóságukat az erdős sztyeppe és az erdővidék felé is. A kazárok is birtokukban tartották a Dnyepertől keletre lévő erdővidék nagy részét (amit nem – északnyugaton –, abba a „szabad” részbe szivárogtak be a ruszok). Az eurázsiai sztyeppéken a nomádok és a kereskedők kapcsolata nem csupán az áruk cseréjére korlátozódott. A távoli országokat bejárt kereskedő értékes és fontos ember volt a sztyeppe lakói számára: a megszerezhető javakon, kereskedelmi vámon („gazdagság”) túl fontos hírek közvetítője is volt, és olyan speciális tudása, gyakorlati képessége is lehetett, mint az írások, idegen nyelvek ismerete, pénzügyekben, esetleg adóztatásban való jártasság. Mindez kifejezetten értékes volt a nomád birodalmak vezetői számára, ezért igyekeztek megbecsülni a hozzájuk érkező kereskedőket, ami sok esetben tartós együttműködéshez vezetett. Erre példa a türkök és a szogdok, később a mongolok és az ujugrok kapcsolata, de a kazároknál is láthatjuk ezt: muszlim hvárezmiek, zsidók és kisebb arányban a Bizánci Birodalomból származó görögök tartózkodtak hosszabb-rövidebb ideig a kazár vezetők udvarában. A későbbiekben a muszlimok szerepe és befolyása megnövekedett,

és ezzel együtt az iszlám is terjedőben volt. A 9. században tehát több érdek is egy irányba terelte a kereskedelem további bővülését: 1. az iszlám világ nyitottsága, igénye a korlátok nélküli kereskedelemre; 2. a kazárok törekvése a kereskedelemből beszedett vámok növelésére; 3. kereslet a keleti ezüst iránt Kelet- és Észak-Európában.

A kereskedelem virágzása a következő évszázadban is folytatódott, de a 10. század elejétől olyan folyamatok is megindultak, amelyek később ennek az egész Kelet-Európát átfogó kereskedelmi rendszernek a megszűnéséhez, illetve átalakulásához vezettek.

A honfoglalást megelőzően a magyarság is részese volt e kereskedelmi rendszernek. A honfoglaló magyar díszítőművészetben érezhető egy erőteljes keleti hatás, amely az iszlám világ felől érkezett, és a 9. században a Volga-vidéken már elterjedt. A Dnyeper-vidéki magyarok a muszlim és a bizánci kereskedőkkel is kapcsolatban álltak. A magyarok a bizánciaknak rabokat adtak el textíliákért cserébe. Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy a magyaroknál is jártak „külföldi” kereskedők, muszlimok, akik a honfoglalás után a Kárpát-medencében is megtelepedtek, és fontos a szerepük a kazárokkal és a volgai bolgárokkal fenntartott kapcsolatokban is.

A BJELAJA FOLYÓ VÖLGYE. FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Bizánc

A Bizánci Birodalom történetének a 7. század közepétől 843-ig tartó időszaka egyrészt a birodalom létéért folytatott harc, másrészt az államszervezet, a hadsereg és a társadalom megújítása, megújulása jegyében telt. E folyamatok konfliktusai törtek felszínre a képrombolás (*ikonoklászia*) és képtisztelet (*ikonodulia*) vallási irányzatok közötti harcokban (725–843). Bizánc életerejét mutatja, hogy a hatalmas területi veszteségek és súlyos problémák ellenére sem omlott össze, sőt képes volt megújulni és több évszázados aranykort (843–1025) megalapozni. A társadalmi stabilitást, külpolitikai és harci sikereket, valamint kulturális virágkort („első bizánci reneszánsz”) hozó időszak egybeesett a rendkívül tehetséges uralkodókat adó Makedón-dinasztia korával (867–1057).

A sikersorozat azonban már korábban, Theophilosz (829–842) és fia, III. Michaél (Mihály) (842–867) uralkodása idején elkezdődött. Theophilosz viszonylag rövid uralkodása alatt új *themák* (tartományok) szervezésével, stabil pénzügyekkel, sokirányú és aktív kül-

politikával, valamint a kultúra nagyvonalú támogatásával – például a konstantinápolyi „egyetem” újranyitásával, nagyszabású építkezésekkel stb. – tette erősebbé Bizáncot. Halálakor fia és örököse hároméves volt, ezért helyette régensként anyja, Theodóra kormányozta a birodalmat. Első lépése egy zsinat összehívása és azon a képrombolás tanainak visszavonása, illetve a szentképek kultuszának helyreállítása volt (843). Minden másban viszont töretlenül Theophilosz kormányzását folytatta. Miután 856-ban puccsal félreállította anyját, a nem tehetségtelen, de szeszélyes és állhatatlan ifjú III. Mihály, elődei nyomdokain haladva, sikeresen irányította a birodalmat. A feladatokra a kor szak legkiválóbb személyiségeit nyerte meg: a kormányzásba nagybátyját, Bardaszt vonta

SZŰZ MÁRIA
GYERMEKÉVEL.
A KÉPROMBOLÁS UTÁNI
IDŐSZAKBÓL
FENNMARADT
LEGKORÁBBI MOZAIK
A KONSTANTINÁPOLYI
HAGIA SZOPHIA
BAZILIKÁBAN,
9. SZÁZAD KÖZEPE.
FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

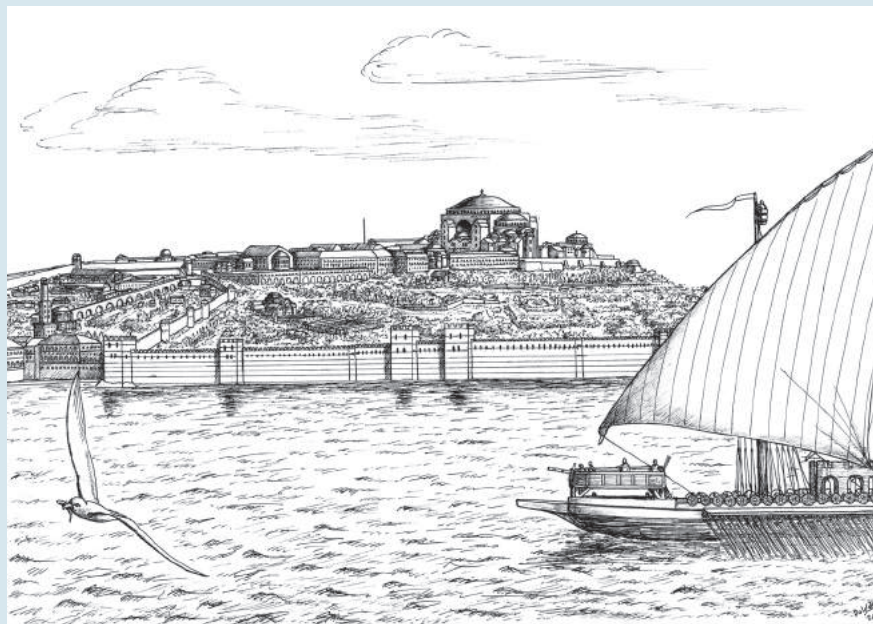

Ilyen látványt nyújthatott messziről a Márvány-tenger felől a Bizánci Birodalom fővárosának császári palotakörzete, a „Szent Palota”, amely a félszigetre épült nagyváros délkeleti végén helyezkedett el, és ragyogó gazdagságú palotáival, templomaival, mindenfajta szükséges kiegészítő épülettel külön várost alkotott a városon belül. Az épületegyüttesből kiemelkedett a Hagia Szophia bazilika monumentális alakja, messziről hirdette a császár hatalmát, a mellette levő paloták tanácskozótermeiben pedig sok, Kelet-Európa történelmét formáló döntés született. A császárváros gazdagsága sok támadót megkísértett a korai középkorban, avarokat, arabokat, bolgárokat, ruszokat egyaránt, de a kiváló fekvésű várost a szárazföld és a tenger felől is a korabeli világ alighanem legjobb falrendszere védte, melynek áttörése ekkor még évszázadokig meghaladta az ostromlók képességeit.

A kép előterében a korszak jellegzetes bizánci hadihajója, a *dromon* („száguldó”) halad, orrbástyáján a hírhedt görögtüzet vető lángszórával felszerelve.

B. Z.

A CSÁSZÁRI PALOTA KONSTANTINÁPOLYBAN, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

be, a kultúra és az egyház irányítását a 9. századi Bizánc legkiválóbb elméjére, a sokoldalú tudósra, Fóthioszra bízta, az intenzívvé váló keresztény missziók élére pedig korának másik kiválóságát, Konsztantinoszt – szerzetesi nevén Cirillt, „a szlávok apostolát” – állította.

A Makedón-dinasztia alapítója, I. Baszileiosz (867–886) a bizánci Makedónia tartományban (innen a dinasztia kissé pontatlan, de közkeletű elnevezése), valószínűleg örmény eredetű parasztszaládban született, mesébe illő karrierjét fizikai erejének, ügyességének és intelligenciájának köszönhette. A lovászfű a konstantinápolyi udvarba kerülve III. Michaél kegyence lett, sőt az ifjú uralkodó 866-ban társcsászárává emelte. Mihály meggyilkolása (867) után Baszileiosz, immár a legfőbb hatalom birtokában kiválóan kormányozta a birodalmat: jó katonaként biztosította Bizánc határainak védelmét, pénzügyi, igazgatási és igazságügyi reformjainak gyümölcseit pedig elsősorban utódai élvezték. Törvényalkotó munkáját fia, a művelt, sokoldalú irodalmi tevékenységet is folytató VI. (Bölcs) Leó (886–912)

I. BASZILEIOSZ ÉS
VII. KONSTANTIN
ARANSOLIDUSA

koronázta be: Jusztinianosz után ő a legjelentősebb bizánci jogalkotó. Hogy fiú örököse legyen, háromszori megözvegyülése után – a kánonjogi tiltás ellenére – Leó negyedszer is megházasodott, vállalva ezzel a hosszú és súlyos konfliktust az egyházzal és Miklós pátriárkával (901–907, 912–925). Fiát, a 905-ben született Kónsztantinosz Porphürogennétoszt 911-ben társcsászárává koronáztatta, ám a Leó halálakor is még csak hétéves gyermek helyett 913-ig nagybátyja,

Alexandrosz uralkodott, majd annak halála után a Miklós pátriárka vezette régenstanács irányította nevében a birodalmat. Bizánc pozícióit gyengítette azonban az özvegy császárné és az egyház egy része, valamint a Miklós pátriárka köré gyülekezett csoportok harca. Ennek Rómanosz Lekapénosz, a bizánci flotta főparancsnoka vetett véget, amikor 919-ben megszerezte a főhatalmat. Rómanosz a dinasztia folytonosságát és saját legitimitását is biztosítva ünnepélyes esküvel fogadta, hogy védelmezni fogja Bíborbanszületett Konstantint, akivel összeházasította leányát, és akinek társcsászárává koronáztatta magát. A hatalom gyakorlásából azonban az ifjú uralkodót teljesen kizárva, I. Rómanosz (920–944) maga irányította – kiválóan – a birodalom bel- és külpolitikáját, valamint hadvezetését. 944-ben Rómanoszt saját fiai fosztották meg hatalmától, ám a konstantinápolyiak szimpátiájától kísérve, 945 januárjában Bíborbanszületett Konstantinnak sikerült eltávolítania a hálátlan fiúkat, s ezzel végre elkezdődhetett saját uralkodása (945–959).

A Makedón-dinasztia hatalmának biztosítása érdekében 945-ben Konstantin társcsászárává koronáztatta fiát, az akkor hatéves Rómanoszt. VII. (Bíborbanszületett) Konstantin halála után II. Rómanosz (959–963) húszévesen lépett apja örökébe. Az ifjú uralkodó a birodalom kormányzását egy kiváló államférfira, Józsephosz Bringaszra, a határok védelmét pedig tehetséges hadvezéreire – mindenekelőtt a Phokasz-fivérekre, Niképhoroszra és Leóra, valamint Jóannész Tzimiszkészre – bízta, akik fényes győzelmeket arattak elsősorban az arabok felett. II. Rómanosz rövid uralkodás után alig 24 évesen halt meg, a dinasztia folytatásáról azonban gondoskodott: 958-ban született Baszileiosz, 960/61-ben pedig Kónsztantinosz, s mindkettőt társcsászárrá koronáztatta. Ám az idősebbik, Baszileiosz is alig volt öt éves atyja elhunytakor, s ezért II. Rómanosz úgy rendelkezett, hogy Theophanó császárné régenssége mellett Józsephosz Bringasz kormányozza a birodalmat, és Niképhorosz Phokasz legyen a hadsereg főparancsnoka. Theophanó azonban a keleti hadszíntérről Konstantinápolyba hívta Niképhoroszt, aki kötelezte magát a gyermekcsászárok védelmére, s miután a népszerű hadvezért hadserege császárrá kiáltotta ki, majd a pátriárka a Hagia Szophia székesegyházban megkoronázta, feleségül vette a szépséges özvegy császárnét.

THEOPHILOSZ
BIZÁNCI CSÁSZÁR
(829–842) ÉS UDVARA.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

A kiváló katona és stratégá, Niképhorosz Phókasz (963–969) első-sorban az arabok felett aratott fényes győzelmeinek köszönhetően rendkívül népszerű volt Bizáncban, Theophanó azonban hamarosan a korszak másik kitűnő főparancsnokát, Jóannész Tzimiszkészt bírta rá, hogy megszervezze 969 decemberében a császári palotában Niképhorosz Phókasz meggyilkolását, és foglalja el helyét a trónon. A konstantinápolyi pátriárka ugyan szigorú penitencia után feloldozta a merényletben való részvétel bűne alól, és 969 karácsonyán császárrá koronázta Tzimiszkész Jánost (969–976), ám az újdonsült uralkodó Theophanót száműzni kényszerült, s legitimitásának megerősítése érdekében VII. Konstantin lányát, Theodórárt vette feleségül. Adóelengedéseinek és adományainak is köszönhetően Tzimiszkész János nagy népszerűségnek örvendett, s a hadszíntereken is sikert sikerre halmozott. Ám az arabok elleni szíriai hadjáratból hazatérve 976 januárjában váratlanul elhunyt: ekkor lépett a történelem színpadára 18 évesen a leghosszabb ideig uralkodó bizánci császár, II. Baszileiosz (976–1025). A kivételesen tehetséges stratégá, kiváló szervező, felelősen gondolkodó államférfi azonban már nem a honfoglaló és kalandozó magyarságnak, hanem a magyar állam alapítóinak kortársa.

A Makedón-dinasztia idején a Bizánci Birodalom leglátványosabb sikereit a külpolitikában érte el: eredményesen védte meg, majd gyarapította – szerezte vissza – területeit a Balkántól és a Kaukázus-vidékétől kezdve a Kelet-Mediterráneum szigetein és Dél-Itálián át Sziciliáig.

A Kaukázustól Sziciliáig terjedő hatalmas frontvonalon a bizánciaknak az Abbasszida Kalifátus meg-megújuló rohamaival, illetve a Földközi-tengeren a szaracén kalózkodásai támadásaival szemben kellett helytállniuk. Új korszak kezdődött akkor, amikor az arab kalifa újabb hódítási kísérletére Theophilosz császár 831-ben, majd 837-ben nem pusztán védekezett, hanem ellentámadással válaszolt, s ezt a stratégiát folytatta fia, III. Mihály is (859, 860, 863). I. Baszileiosz és Bölcs Leó idején a bizánci hadvezetés szinte évente indított – váltakozó sikerű – hadjáratokat az arabok ellen, átütő eredményeket azonban csak Rómanosz Lekapénosz offenzívája hozott. Legkiválóbb hadvezére, az örmény származású Jóannész Kurkuasz (Gurgen) hosszú hadjáratai során győzelmet győzelemre halmozott Arméniában és Felső-Mezopotámiában, sikereit Edessza bevételével (944) tetőzte be. Ezután Niképhorosz Phókasz és Jóannész Tzimiszkész, VII. Konstantin és II. Rómanosz főparancsnokai, majd császárok értek el döntő győzelmeket. Előbbi visszaszerezte az arab kalózkodtól Krétát

ARAB-BIZÁNCI CSATA.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICILIA, 12. SZÁZAD).

Tzimiszkes János császár unokahúgával, Theophanóval. Szicília ugyanakkor a szaracénok kezén maradt, visszaszerzésére csak II. Baszileiosz uralkodása idején történt kísérlet.

Bár a bolgár fenyegetés sokkal rövidebb ideig tartott és rövidebb frontvonalat érintett, szintén súlyos veszélyt jelentett a Bizánci Birodalom számára. Krum, bolgár uralkodó 813-as Konstantinápoly elleni támadása után egy évvel utóda, Omurtag ötven évre békét kötött a birodalommal, amit be is tartottak; 894-ig nyugalom, sőt együttműködés jellemezte a két nép kapcsolatát. Amikor Borisz bolgár uralkodó 863 után országa keresztény hitre térítéséről döntött, némi hezitálás – és Miklós pápával történt hosszú tárgyalások – után végül is Konstantinápolyból vette fel a keresztséget. A bizánci–bolgár kapcsolatokban azonban a hosszú békés időszak után 894-től éles szembenállás és pusztító háborúk időszaka következett, amely egyetlen történeti személyiséghez, a középkori Bulgária legnagyobb uralkodójához, Borisz fiatalabb gyermekéhez, a bizánci nevelést kapott Simeonhoz (893–927) kötődik. Simeon a bolgár kereskedelmi érdekek sérelmét megtorlandó, bizánci területeket támadott, és vereséget mért a császári hadseregre (894). Mivel a konstantinápolyi kormányzat ekkor nem rendelkezett megfelelő haderővel a Balkánon, ügyes diplomáciával kívánta a veszélyt elhárítani: segítségül hívta a bolgárok északkeleti szomszédait, a magyarokat.

SIMEON BOLGÁR CÁR
MEGVERI A BIZÁNCI
SEREGET 894-BEN.
MINIATÚRA
JÓANNÉSZ SZKÜLITZÉSZ
KRÓNIKÁJÁNAK
MADRIDBAN ŐRZÖTT
KÉZIRATÁBÓL
(SZICÍLIA, 12. SZÁZAD).

Bizánc hívására a magyarok többször is megtámadták és legyőzték Simeont, feldúlták Bulgária északi vidékeit, miközben a bizánci hadsereg és flotta is sikeres akciókat hajtott végre. Ekkor Simeon egyrészt fegyverszünetet kötött Bölcs Leóval, másrészt szövetkezett a besenyőkkel a magyarok ellen, így törve meg a veszélyes szomszédok erejét. Simeon csak Bölcs Leó halála után lépett fel újra a Bizánc ellen, kihasználva a belső megosztottságot: 913-ban szinte ellenállás nélkül jutott el Konstantinápoly falaiig. Célja nem egyszerű hódítás, hanem egy új, egyetemes császárság felállítása volt. A bolgár uralkodó tárgyalásokba bocsátkozott a régensi kormányzattal, és rendkívül kedvező megegyezést ért el: Bíborbanszületett Konstantin feleségül veszi majd Simeon lányát, a bolgár uralkodó pedig Miklós pátriárka kezéből megkapta a császári (a „bolgárok császára”?) koronát. A kiskorú uralkodó apósaként már-már kezében érezhette a hatalmat a Bizánci Birodalom felett, amikor Miklós pátriárka ellenfelei – annak túlzott engedékenysége miatt – felülkerekedtek, és mereven elutasították az egyezséget. A bolgár–bizánci ellentétek nyomban újra fellángoltak. Simeon végigpusztította a Bizánci Birodalom központi tartományait, majd 917-ben Akhelóosznál megsemmisítő vereséget mért a bizánci hadseregre. 918-ban egészen Korinthoszig hatolt, és gyakorlatilag a Balkán-félsziget ura lett. A kétségbeejtő helyzetben Rómanosz Lekapénosz, a flotta főparancsnoka ragadta magához a főhatalmat, majd ügyes taktikusként áthidalta a belső ellentéteket, az egyház egységét is újra megteremtette, kivédte, illetve ellensúlyozza Simeon megismételt pusztító támadásait, amelyek során a bolgár uralkodó, mások mellett, magyar segédcsapatokat is felvonultatott. A bolgár fenyegetés végleg csak Simeon halálával szűnt meg (927). Fia és utóda, Péter (927–969), trónra lépése után nyomban – dinasztikus házassággal is megpecsételt – békét kötött Bizánccal (Péter I. Rómanosz unokáját kapta feleségül); ezzel mintegy négy évtizedre újra békéssé vált a bizánci–bolgár viszony. Vitás helyzet csak 965–966-ban állt elő, amit a bizánci kormányzat erővel és nem tárgyalásos úton kívánt megoldani. Ugyanakkor Niképhorosz Phokasz nem akart az arab frontról katonai erőt elvonni, s ezért az energikus, ifjú kijevi fejedelmet, Szvjatoszlávot bízta meg a bolgárok megregulázásával. Szvjatoszláv 968-ban rendkívül gyorsan megadásra kényszerítette

A középkori uralkodócsaládokban a nők főleg politikai érdekházasságok során – vagyis nemzetközi szövetségek „zálogaként” – kaptak szerepet. Bizánc is előszeretettel alkalmazta a házassági politikát, akár a császár vett el külföldi hercegnőt, akár a császári dinasztia lányait adták férjhez idegen földre; a császári családban a nők politikai szerepe erősen korlátozott volt, de az ambiciózusabb hölgyek olykor mégis érdemben befolyásolni tudták a politikai események menetét is.

A képen látható hercegnő kéziratok képei alapján megrajzolt szertartási díszruhát és koronát visel, nyakában ereklyetartó aranykereszt függ. A háttér a Hagia Szophia bazilika belső tere, a „császárné karzata” felől, ahol a császárné és kísérete tartózkodott a szertartások alatt, mégpedig szigorú udvari etikett szerint – a császárné trónjának helyét például egy kerek, zöld kőlap jelezte padlón.

B. Z.

BIZÁNCI HERCEGNŐ, 10. SZÁZAD.

RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

a meggyengült Bulgáriát, amelynek trónját is elfoglalta 969-ben, s immár Bizáncot fenyegette. A drámai helyzet megoldása az új bizánci uralkodóra, Tzimiszkész Jánosra maradt: 970-ben Arkadiupolisznál fényes győzelmet aratott a kijevi fejedelem vezette szövetséges sereg felett, 971-ben pedig a birodalmi erők összpontosításával sikerült Szvjatoszlávot a Balkánról kiszorítani.

A Fekete-tenger északi partján a Duna-deltától a Volgáig elterülő síkság és népeinek sorsa a 9. századtól visszakerült a bizánci politika, különösen a külpolitika látókörébe. Theophilosz császár 832 körül a Krím félsziget déli partján fekvő egykori görög, illetve bizánci kereskedővárosok fölött visszaállította a bizánci fennhatóságot, és *Klimata* néven *themá*vá, azaz tartománnyá szervezte, amelynek a gazdaságilag legjelentősebb város, Kherszón lett a központja.

BIZÁNCI VÁROSFALAK.
A KÉPEN LÁTHATÓ
FALRENDSZER UGYAN
A 10. SZÁZAD UTÁN ÉPÜLT,
DE KÉPET AD ARRÓL,
MILYENEK IS LEHETTEK
A KONSZTANTINOSZI
VÁROSFALAK.

FOTÓ: CSÁJI LÁSZLÓ KOPPÁNY

Kherszón mellett fontos szerepet játszott a bizánci kormányzatnak a kazárokkal, a magyarokkal, a besenyőekkel, az oroszokkal fenn tartott kapcsolataiban is. A 4. századtól keresztény város egyúttal kiindulópontja volt a korábbi és 9. században felerősödött missziós tevékenységnek is. Innen indulhatott kazáriai hittérítő küldetésére 860–861 táján Konstantin-Cirill, amikor útközben magyarokkal is találkozott. Theophilosz császár megújította a szövetséget Bizáncnak a 7. század óta hagyományos partnerével, a kazár kagánnal is, feltehetően ennek a jegyében építették fel bizánci építőmesterek 833 táján Sarkelt a Don-torkolat vidékén.

A szomszédos vagy akár távoli pogány népek keresztény hitre térítése céljából indult missziók – az evangélium hirdetése mellett – hatékony kiegészítői voltak a bizánci diplomácia eszköztárának, hogy a császári kormányzat a Bizánci Birodalom érdekeit és befolyását érvényesítse, és a bizánci civilizációt terjessze. Nagyon világosan látta mindezt Phótiosz pátriárka a 9. század közepén, különösen 860 után, amikor elsősorban a szláv népek tömegeinek az evangelizálása került napirendre. A morva, a pannon és a bulgáriai szlávok megtérítésében Phótiosz legfőbb szövetségesei a thesszalonikéi testvérpár, a rendkívül

művelt és szláv nyelvi környezetből származó Konstantin-Cirill és Metód – valamint az ő tanítványaik – voltak. Az új hitet a szlávoknak szláv nyelven hirdették, sőt Konstantin-Cirill megalkotta számukra az első szláv írást, a glagolita ábécét, és elkezdte az evangéliumok ószláv nyelvre fordítását, amelyet követ majd a keresztény szent iratoknak és liturgikus szövegeknek szláv nyelven való megszólaltatása. Ezzel kezdetét vette a szláv írásbeliség kora, és megszületett a szláv irodalom. Ugyanekkor kezdődött meg a kijevi Rusz népeinek evangelizációja is, ez azonban csak egy évszázaddal később, 988-ban Vladimir nagyfejedelem megkeresztelkedésével teljesedett ki.

Bíborbanszületett Konstantin és A birodalom kormányzásáról című műve

Bíborbanszületett Konstantin (Kónsztantinosz Porphürogennétosz) VI. (Bölcs) Leó császárnak a bizánci kánonjog által el nem ismert negyedik házasságából 905-ben, a konstantinápolyi Nagypalota Bíbortermében született, várva várt fiúgyermek, akivel Leó trónutódlását kívánta biztosítani. Miután 912 májusában elhunyt Bölcs Leó, 913-ban pedig testvére, Alexandrosz társcsászár, az akkor nyolcéves Kónsztantinosz Porphürogennétosz nevében Miklós pátriárka vezetésével régenstanács, majd a császári hatalmat puccsal megszerző Rómanosz Lekapénosz, a bizánci flotta főparancsnoka (920–944) irányította a birodalmat. A sokoldalú tehetséggel megáldott ifjú császár kormányzás helyett tudományos, irodalmi és művészeti tevékenységekben, illetve ezek szervezésében, irányításában kamatoztatta tehetségét, s csak 945-ben kezdhette el valódi uralkodását (945–959). Az ifjú Konstantin íróként, költőként a klasszicizáló irodalom legkülönbözőbb műfajaiban alkotott, még hadászati értekezéseket is írt. Értett a festészethez, a zenéhez és az építészethez is. Ifjúkori írása lehetett a Bizánci Birodalom tartományait – történeti áttekintéssel együtt – leíró munka, amelyet a *De thematibus* latin címmel szoktak idézni. Nagypapjának, a Makedón-dinasztia megalapítójának, I. Baszileiosznak az életét és uralkodását, egyben a korabeli Bizánc történetét maga írta meg a klasszikus görög história, biográfia és memoár műfaji jellemzőit vegyítve. A *De cerimoniis aulae Byzantinae* ('A bizánci udvar szertartásai') című műve a konstantinápolyi világi és egyházi ünnepek egyfajta enciklopédiája: részletesen bemutatja a császári udvar életét kísérő szertartásokat az esküvőtől, a keresztelőtől, a koronázástól a császári hadba szálláson, a diadalmeneteken át az idegen népek követeknek fogadásáig. Széles körű irodalom- és tudományszervező, valamint mecénási tevékenysége nyomán hatalmas, enciklopédikus művek sora keletkezett az „első bizánci reneszánsz” szellemében.

Számunkra legbecsebb műve az a kormányzástani „kézikönyv”, amelyet fiának, a leendő II. Rómanosznak írt feltehetően annak 14. születésnapja táján, 952-ben, s amely 1611-ben jelent meg először nyomtatásban a *De administrando imperio* latin címmel (és latin fordítással). A császár egy praktikus vezérfonalra felfűzve kézikönyvvé szerkesztette a konstantinápolyi udvarban összegyűjtött információkat a Bizánccal kapcsolatban álló népekről, lakóhelyeikről, életmódjukról, belső rendjükéről, vezetőikről, egymáshoz való viszonyukról és arról, hogyan lehet őket a Bizánci Birodalom érdekében egymás ellen kijátszani. A mű, amely bizalmas közléseket is tartalmaz, szigorúan belső használatra készült, s csak egyetlen – ma Párizsban őrzött – 11. századi kódexben vészelte át az évszázadokat. A diplomáciai iratokat, hírszerzői jelentéseket és szóbeli információkat egyaránt felhasználó mű a magyar őstörténet felbecsülhetetlen értékű, pótolhatatlan kútforrása, hiszen legtöbb esetben egyetlen forrásunk a magyarok fejedelméről, politikai szervezetéről, lakhelyeiről, honfoglalásáról és az azt megelőző és követő kapcsolatairól. Az általa megőrzött törzs- és személyneveink, rangelnevezéseink egyben korai nyelvemlékeink is. E különlegesen értékes információk jelentős része feltehetően a 950 táján Konstantinápolyba látogató magyar vezérek, Árpád fejedelem dédunokája, Termacsu (Tormás), Bulcsu és Gyula közlésein alapult. Figyelemre méltó, hogy Biborbanszületett Konstantin egyetlen más idegen fejedelmi dinasztiáról sem beszél olyan részletesen, mint az Árpádokról.

O. T.

JÉZUS MEGKORONÁZZA
VII. (BÍBORBANSZÜLETETT)
KONSTANTIN CSÁSZÁRT.
ELEFÁNTCSONTFARAGVÁNY,
BIZÁNC, 10. SZÁZAD KÖZEPE.

A Kazár Kaganátus

A 7. század elején Kelet-Európa sztyepei területein két nomád birodalom osztozott. A Kárpát-medencei Avar Kaganátus a nyugati területekre terjesztette ki fennhatóságát, míg a Türk Kaganátus – Belső- és Közép-Ázsia sztyeppéinek elfoglalása után – egészen a Krím félszigetig uralma alá hajtotta az itt élő népeket. Bár az eseményeket figyelemmel kísérő Bizánci Birodalom vezetői számára úgy tűnhetett, hogy a két nomád hatalom hosszú időre meghatározó tényezője lesz a térségnek, a helyzet rövidesen megváltozott. Az avarok 626-ban sikertelen kísérletet tettek a Bizánci Birodalom fővárosának, Konstantinápolynak az elfoglalására. A kudarc aláásta az avarságot vezető Baján-dinasztia hatalmát, amely a birodalmon belüli lázadásokhoz vezetett, a dél-orosz sztyeppén élő bolgárok pedig – kihasználva a helyzetet – Kuvrat nevű fejedelmük vezetésével elszakadtak az Avar Kaganátustól. A Türk Kaganátus már 6. század közepén történt megalapításakor két részre oszlott. A keleti rész élén állt a türk kagán, míg a nyugati részt – mely Közép-Ázsiától egészen a Fekete-tenger keleti partvidékéig terjedt – egy rokona vezette, egyre függetlenebbül és önállóbban. 630-ban azonban a nyugati türk uralkodót – aki a Bizánci Birodalom szövetségese volt – egy lázadás során megölték: az esemény végső soron hozzájárult a nyugati türk hatalom teljes összeomlásához. Az új politikai helyzetet kihasználva a 7. század közepén a kazárok – a türkök korábbi alattvalói – talán a türk kagánokat adó Asina-dinasztia egy tagjának a vezetésével a kelet-európai sztyeppén független nomád birodalmat alapítottak.

Az avar és a türk hatalom hanyatlása megnyitotta tehát az utat a kazárok és a bolgárok előtt, hogy meghatározó tényezői legyenek Kelet-Európának. Kuvrat 641 körül bekövetkezett halálát követően azonban fiai felosztották a birodalmat egymás között, így a bolgárok hatalma meggyengült. A kazárok hamarosan megtámadták őket, és vereséget mértek rájuk, s így megszerezték a dél-orosz sztyepe feletti egyeduratságot.

A Kazár Kaganátus központi területei a Kaukázustól északra lévő, a Don és a Volga folyók között elterülő sztyepperégióban helyezkedtek el. Olyan központok voltak itt, mint a 8. században fontos

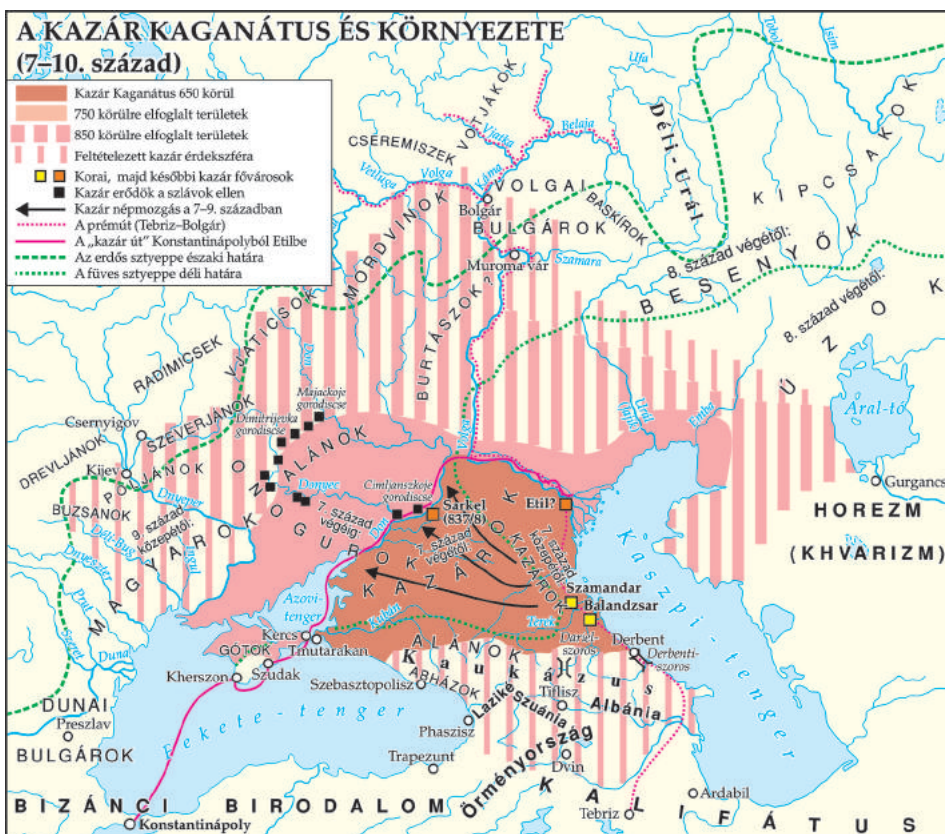
KAZÁR ZSOLDOS, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

A nagyhatalomnak számító Kazár Kaganátus kereskedelmi és adóbevételeiből állandó, központi hadsereget tartott fenn, mely főleg sztyepei, török zsoldosokból állt. Háború esetén ehhez csatlakoztak a kaganátus népeinek hadba hívott fegyverforgatói is. A sereg felszereltségéről és rendezettségéről a muszlim krónikások is megemlékeztek – de arról is, hogy mindezt még egy nagy birodalomnak is hatalmas erőfeszítés volt fenntartani, zsoldjuk még így is kevésnek volt mondható, és ritkán érkezett.

A sztyepei harcos „elit” egy hivatásos harcosokból álló szűk réteget alkotott az uralkodó és a törzsi arisztokrácia kíséretéként; a nomád seregek fegyverforgatói közül csak nagyon kevesen rendelkeztek ritka és drága, minőségi fegyverzettel, és a többféle fegyver mesteri forgatásához szükséges, állandó gyakorlattal.

A képen látható harcos a legjobb fegyverzetet viseli, amivel a korabeli sztyepei és közép-ázsiai harcosok „elitje” rendelkezhetett: az ilyen vitéz inkább kivételes, mint általános látvány volt akkoriban, mivel a nomád harcosok legtöbbször korántsem voltak ilyen jól felszerelve. Fején orrvédős vassisak, lamellákból összefűzött mellvértet és láncinget hord bélélt kaptánja fölött, vállait vaslemez védi, még a karján és lábszárán is pántokból szegecselt vért van.

Az ilyen páncélzat viselője a legtöbb korabeli fegyvertől védve volt, támadófegyverzete pedig a sztyepei harcmódnak megfelelően közel- és távolharcra is alkalmas. Hosszú kopója van, veretes övén szablya és íjtegezek függnek (külön a felajzott és felajzatlan íjnak is). Kis, kerek pajzsát a nyergére akasztotta. Lószerszámának díszei alán munkák, nyeregtekercsének mintái és tegezei pedig közép-ázsiai holmik (más népek rangos harcosainak sírleleteiből látható, hogy a korabeli hivatásos harcosok felszerelése, amit útjaik, hadjárataik során kaptak vagy szereztek, néha hasonlóan vegyes eredetű volt). A lóva alacsony, de kitartó sztyepei ló, fejét elől sima vaslemez védi, homlokán csótár van. A ló sörényét – a sztyepei ábrázolásokon látható módon – rövidre nyírták. A rajz kazár területről (főleg a Kaukázus környékéről) előkerült fegyver- és lószerszámleletek, csontkarcok és közép-ázsiai freskók ábrázolásai alapján készült. B. Z.

A burtaszok

Volga vidéki nép, amely a kazárok és a volgai bolgárok között élt, időnként kazár függésben. Julianus ugyanezen a területen egy Bundaz nevű várost talált, s emléküket helynevek is megőrizték. Nyelvük, etnikai hovatartozásuk vitatott: az egyik elmélet szerint a mordvinok ősei lennének, mások népnévükben az ász elemet vélik felfedezni ('folyami ász'), s így egy Kaukázusból kitelepült alán népcsoport lehetnének.

S. B.

szerepet játszó Balandzsar és Szamandar. A kazárok azonban már a kaganátus ezen központi területein is kisebbségben lehettek. A Kaukázustól északnyugatra az alánok, északkeletre a kaukázusi hunok, a Don keleti és nyugati partján pedig a bolgárok csoportjai éltek. Nemcsak erre a területre terjedt ki azonban a kaganátus fennhatósága, hanem idővel az Al-Dunától egészen Közép-Ázsia nyugati pereméig ellenőrizni tudta a sztyeppét, és a kelet-európai erdővidéken élő szláv csoportok, valamint a Volga-vidéken élő burtaszok és volgai bolgárok is elismerték a kazár kagán uralmát. A kagánok – kihasználva egészen a 10. századig megkérdőjelezhetetlen legitimációjukat – egy az összlakosságához képest kicsiny kazár elit segítségével stabil, több mint 300 évig fennálló nomád birodalmat hoztak létre. Ez az állam megakadályozta, hogy a 7–9. században az Ázsiából induló népvándorlási hullámok elérjék Kelet-Európát, és ezzel hozzájárult a kelet-európai etnikai viszonyok stabilizálódásához is.

A Kazár Kaganátus létrejötte egybeesett az iszlám megszületésével. A Bizánci Birodalom hegemoniájának a Földközi-tenger keleti medencéjében az iszlám terjeszkedése vetett véget. A muszlim csapatok elfoglalták a Szentföldet (630-as évek) és Egyiptomot (641–642), keleten elérték a Kaukázus vonalát és uralmuk alá hajtották a szászánida Perzsa Birodalom területét (637–651). A kalifátus csapatai nyugati irányban elfoglalták Észak-Afrikát és Hispániát (640-es évek–732). A Földközi-tenger az iszlám beltengerévé vált. Ennek következtében a

„Ha ez a nagykirály [azaz a kagán] kilovagol, akkor az egész sereg kilovagol a kíséretében, s közte és a lovas kíséret között egy mérföld távolság van. Alattvalói közül senki nem láthatja meg őt anélkül, hogy ne boruljon arcával a földre, és csak akkor emeli fel a fejét, ha a király már elhaladt mellette.” *Ibn Fadlán leírása a kazár kagánról*, 922

Bizánci Birodalom számára a kazárokkal való jó kapcsolat nemcsak Kelet-Európa, hanem a Közel-Kelet szempontjából is kiemelt fontosságúvá vált. Amíg a 7–8. században a kalifátus csapatainak kis-ázsiai előrenyomulását a bizánci csapatok próbálták megállítani, addig a Kaukázus térségében a Kazár Kaganátus vette fel a harcot a muszlim seregekkel.

Az érdekközösség számos alkalommal szövetségi viszonyt teremtetett a Bizánci Birodalom és a Kazár Kaganátus között. A trónjáról letaszított II. Jusztinianosz bizánci császár (685–695, 705–711) például a Kazár Kaganátusba menekült, s ott feleségül vette a kagán egyik lánytestvérét, aki a keresztségben a Theodóra nevet kapta. A szövetség azonban nem bizonyult tartósnak, mert bár a császár 705-ben visszaszerezte a trónját, de 711-ben ismét lázadás tört ki ellene, amelynek során megölték. A 730-as évek elején III. Leó bizánci császár (717–741), fia és trónörököse, a későbbi V. Konsztantinosz (741–775) számára feleségül kérte a kazár kagán egy nőrokonát. Ez a kazár hercegnő – akit az Eiréné (Béke) névre kereszteltek – lett IV. (Kazár) Leó bizánci császár (775–780) anyja. A szoros kapcsolatok azonban nem zárták ki az összeütközések lehetőségét, például a Krím félsziget – és főképpen az ott élő krími gótok – feletti uralom kérdésében.

A 7–8. században mind a muszlim, mind a kazár csapatok célja az volt, hogy megszerezzék a Kaukázus nehezen járható hágói – a Dariel- és a Derbenti-szoros – feletti ellenőrzést. Ezek birtoklása ugyanis megteremtette az alapját a másik fél elleni sikeres támadásoknak. Bár a muszlim csapatok számos alkalommal áttörtek a Kaukázuson, és behatoltak a Kazár Kaganátus területére, de tartós sikert nem tudtak elérni. A két hatalom között végül a Kaukázus lett a határ.

A Kazár Kaganátus tehát visszaver-
te a – létét egyedülként fenyegető
– muszlim támadásokat.

A 9. századra a muszlim terjeszkedési hullám kifulladt, és a beköszöntő békés periódusban a Kazár Kaganátus kedvező helyzetbe került: területén folytak keresztül a kelet-európai erdővidék nagy folyói (Dnyeper, Don, Volga), amelyeken

„A városban a muszlimok tömegesen laknak; számuk állítólag meghaladja a tízezret. Ezeknek vagy harminc mecsetjük van. A királyi palota a folyó partjától messze esik; a palota égetett téglából épült; másnak égetett téglából készült épülete nincs is, mert a király senkinek nem engedi meg, hogy égetett téglából építkezzék.” *al-Isztahrí leírása Etílről, 10. század*

KAZÁR ERŐD A DON PARTJÁN, 9. SZÁZAD. RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

Kétségtől szokatlan látvány lehetett egy szabályos bizánci módon épült erőd a sztyeppén – a Kazár Kaganátus bizánci hadmérnökök segítségével több ilyen épített fel, amelyek jól védett körzetet alkottak a Don partján. Állandó zsoldos helyőrségük volt, ellenőrizték a vízi utat és az átkelőhelyeket, s a mellettük levő karavánszerájokkal a szárazföldi kereskedelmi utaknak is fontos pontjai voltak. A legnagyobb ezek közül Sarkel vára volt. Muszlim krónikások szerint a kazároknál égetett téglából csak az uralkodó építkézhetett, másnak ez tilos volt; így a kazáriai városok a vályogházak mellett többségében faépületekből, „nemezzel fedett fabódékból” és jurtákból álltak. A rajzon ezek mellett néhány korabeli ember szerepel: evezőt vivő rusz hajós, lovas kordét vezető nomád asszony, a helyőrség őrzője, pihenő utazók és egy keleti kereskedő teveháton.

B. Z.

KAZÁR KORI HARCOS
REKONSTRUKCIÓJA
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
JELLEGZETES LELETEI
ALAPJÁN.
RAJZ: O. V. FEDOROV

az észak-déli kereskedelmi forgalom nagy része bonyolódott, és ő ellenőrizte a távolsági kereskedelem kelet-európai szárazföldi útvonalait is. A kazárok közvetítésével áramlottak délre az erdővidék termékei (viasz, méz, bőrök, rabszolga), amelyek ellenértékeként luxuscikkek és az iszlám világban vert ezüstpénzek kerültek Kelet-Európába. A kereskedelmi utak használata a kagán akaratától függött, és a kereskedelmet érintő adók is az ő kincstárába folytak be. Valószínűleg a békés kereskedelem felértékelődésének köszönhetően a kazár kagánok székhelyüket a Volga folyó alsó folyásánál lévő Etil városába helyezték át.

A Kazár Kaganátus – mint minden nomád birodalom – nyelvileg és kulturálisan rendkívül sokszínű volt. A birodalom lakosságának nagy része a sztyeppei népek samanisztikus vallási elképzeléseit vallotta, de főképpen a kereskedelmi és hatalmi központokban a kereskedők és a zsoldos katonák révén iszlám közösségek is éltek.

A bizánci térítés hatására a Krímen és a Kaukázus északi előterében egyházszervezettel rendelkező keresztény közösségek jöttek létre. A Bizánci Birodalmon és a Kalifátuson belül lezajlott zsidóüldözések, valamint a kereskedelem hatására pedig zsidó csoportok is betelepedtek a Kazár Kaganátusba. Nyelvi értelemben is hasonló sokszínűség figyelhető meg. A török nyelven beszélő népek (kazárok, bolgárok) mellett iráni (alánok), szláv (erdővidék szláv törzsei), germán (krími gót) és finnugor (magyar, mordvin és esetleg burtasz) csoportok is éltek a kaganátusban. A városokban muszlim, keresztény, zsidó és pogány kereskedők és kézművesek laktak, a lakosság többi része pedig földet művelt (pl. Krím, Kaukázus északi előtere), vagy nomád életmódot folytatott. Ezt a sokszínű birodalmat a kazár kagán szakrális karizmája (*kut*), a Türk Kaganátusból örökölt államszervezet, és az ezzel szoros összefüggő hadsereg tartotta egyben. A jelentősebb meghódított népek uralkodói kazár címeket kaptak (*elteber, kündü*), a városok élére helytartók kerültek (*tudun*), a kaganátus seregeit a kagán családtagjai vagy hozzá hű hadvezérek vezették (*tarhan, tegin*). A kagán mellett a meghódított uralkodók leányaiból álló háremet találunk, míg saját leányai bizánci császárok és arab kormányzók feleségei lettek. A 9. század folyamán a kagán szerepe az állam vezetésében egyre inkább névlegessé vált. A tényleges hatalom egy *bég* címet viselő másoduralkodó kezébe került, aki saját dinasztiaát is alapított. A kagán legitimitációja és dinasztiajának presztízse azonban nem tette lehetővé, hogy a másoduralkodó maga lépjen a trónra. Így – úgy tűnik, egészen a birodalom bukásáig – fennmaradt ez a kettős uralmi rend.

„A királlyal jelenleg mintegy hétezer nyilas harcol vértben, sisakban és páncélingben; vannak közöttük dárdások is a muszlimoknál használatos fegyvernemek szerint.” *al-Maszúdí a kazár hadseregről*, 10. század eleje

„A kazárok királya, akit kháqánnak hívnak, csupán minden négy hónapban egyszer jelenik meg, távol tartva magát a néptől. Ő a nagy kháqán, a helyettesét pedig kháqán bégnek nevezik. Ő az, aki vezeti és irányítja a csapatokat, ő irányítja az ország ügyeit, s tartja kézben azokat. Ő jelenik meg nyilvánosan, s ő irányítja a hadjáratokat. Neki engedelmeskednek a szomszédos királyok.” *Ibn Fadlán a kazárok kettős királyságáról*, 922

„Az Atya, a Fiú és a Szent Szellem, a mi egy igaz Istenünk nevében. [VII.] Kónsztantinosz és [II.] Rómanosz a rómaiak Istenhez hű császárai ...-hoz Kazária legnemesebb és legnevesebb kagánjához.”

A kazár kagánoknak küldendő bizánci császári levelek hivatalos címzése, 10. század közepe

A 9. század végén egy nomád népnek, a besenyőknek a Dontól nyugatra lévő sztyeppére való vándorlása alapvetően megváltoztatta az erőviszonyokat Kelet-Európában. A Kazár Kaganátus a korábban az érdekszférájába tartozó – a Fekete-tenger mentén elterülő sztyeppe nyugati felén élő – magyarság felett teljesen elveszítette ellenőrzését, miután azok a Kárpát-medencébe költöztek.

KAZÁR KORI LOVAS HARCOSOK REKONSTRUKCIÓJA A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR JELLEGZETES LELETEI ALAPJÁN.

RAJZ: O. V. FEDOROV

A Duna és a Don közé költöző besenyők pedig – úgy tűnik – nem fogadták el a kazár kagán fennhatóságát. Ezzel közel egy időben a skandináv területekről Kelet-Európába érkező ruszok Kijev központtal fejedelemséget hoztak létre, amely a 9–10. század folyamán uralma alá hajtotta az erdővidék – korábban a kazároknak adózó – keleti szláv törzseit. Így a kaganátus a Dontól nyugatra lévő területei feletti uralmát többé nem tudta helyreállítani. Mindemellett a Kaukázustól északra, a Don és a Volga közötti területen élő népek és a messze északon élő volgai bolgárok felett meg tudta őrizni a

A kazárok és a zsidó vallás felvétele

A Kazár Kaganátus hatalmi elitje feltehetően a 8–9. század fordulóján tért át a zsidó vallásra. A pogány hit feladása nem volt előzmények nélküli. A keresztény térítés már évszázadok óta jelen volt a térségben, a 8–9. századra pedig a konstantinápolyi pátriárka fősége alá tartozó egyházszervezet is kialakult a kazárok által ellenőrzött területen. Főképpen a muszlim kereskedőknek köszönhetően az iszlám is elterjedt a Kazár Kaganátus területén. Ennek a két vallásnak a felvétele azonban a kazár elit – és főképpen a kagán – számára azt jelentette volna, hogy szuverenitását feladva a Bizánci Birodalom vagy a Bagdadi Kalifátus politikai függésébe kerül. Így valószínűleg politikai megfontolásokból – a kereszténység és az iszlám által is „könyves vallásként” elismert – zsidó vallás felvétele mellett döntöttek. Hasonlóképpen járhattak el, mint a belső-ázsiai ujgurok, akik a manicheizmus vagy az Arany Horda mongol uralkodói, akik az iszlám felvétele mellett döntöttek. A nomád uralkodók általában olyan vallás mellett kötelezték el magukat, amely egyszerre biztosította államuk presztízsét, illetve függetlenségét a környezetükben lévő – sokszor ellenséges – letelepedett civilizációkkal szemben, és amely a birodalmuk területén élő kereskedők körében is elterjedt volt. A kazárok áttérésének menetét több – néha egymásnak is ellentmondó – forrás örököltette meg, például al-Bakrí történeti műve, egy kazáriai zsidó levele vagy Jehuda Halévi munkája. A 10. század közepén a Córdobai Kalifátusban magas állami tisztséget betöltő zsidó ember, Haszdaj ibn Saprut – maga is elcsodálkozva a hozzá eljutott híren – levelet írt József (Jószép) kazár uralkodónak, amelyben többek között az áttérésre vonatkozó kérdéseket is feltett. Az uralkodó válaszelevelében azt írta, hogy egyik ősenek Isten angyala jelent meg, és ő bízta a hit felvételére. Amikor pedig őse győzelmet aratott ellenségei felett, ezt Isten közbeavatkozásával magyarázta, és áttért a zsidó vallásra. Az áttérés azonban nemcsak a középkorban keltette fel az írók figyelmét, hanem máig megválaszolatlan kérdéseket vet fel. Vajon a kaganátus bukása után egyes kazár csoportok zsidó vallásukat megőrizve nem lettek-e részei a kelet-európai zsidóságnak? B. L.

A zsidó hittel kapcsolatos leletek Kazáriában

A Kazár Kaganátus területén ismertek a zsidó hitre utaló, azzal összefüggésbe hozható régészeti leletek, jóllehet igen kis számban. Ezek között elsősorban a menóradisztes kőfaragványok említhetők, melyek a déli, a Fekete-tenger menti urbanizált területekről – pl. Fanagoriából – ismertek. Ezekről azonban elég nagy bizonyossággal tudjuk, hogy az ókor óta ott élő zsidó közösségek emlékei. Meglepő módon a másik terület a kaganátus északnyugati határvidéke, az alánokhoz köthető szaltovo-majackaja kultúra. Itt néhány gyűrűleleten szintén menóra-ábrázolás figyelhető meg. Az etnikai értelemben vett kazárok hagyatékában azonban, vagyis a Szokolovszkaja Balka-horizont sírleleteiben eddig nem kerültek elő hasonló leletek. T. A.

hatalmát. Mindemellett a bizánci császári udvar a kazár kagánt még mindig a leghatalmasabb uralkodók között tartotta számon, amit jól mutat, hogy a nekik címzett leveleket három solidus értékű aranypecséttel látták el, aminél nagyobb csak a bagdadi kalifának vagy az egyiptomi emírnek járt.

A kaganátus hatalmát azonban részben belső, részben külső tényezők a 10. század második felére teljesen aláásták. A 900-as évek elején a kazároknak még sikerült leverniük az alánok lázadását, de a volgai bolgárok uralkodója, Almis – miután felvette a kapcsolatot a bagdadi kalifával, és népével felvette az iszlámot – végleg függetlenné vált. A kaganátus bukását azonban nem ezek a lázadások vagy az eurázsiai sztyeppén nyugati vándorlásba kezdett nomád népek okozták, hanem a kijevi Rusz Fejedelemség. A 10. század második felében a ruszok már fennhatóságuk alá vonták a kelet-európai erdővidéken élő szláv csoportokat, és ezt követően kísérletet tettek arra, hogy a Dnyeper, a Don és a Volga mentén a kereskedelmi forgalom mind nagyobb részének az ellenőrzését is megszerezzék. Ennek során Szvjatoszláv rusz fejedelem a 960-as években megtámadta a kazárokat és módszeresen feldúlta a kaganátusnak a Don és a Volga mentén lévő fontos kereskedelmi központjait. Úgy tűnik, ez a gazdaságát és ezzel együtt bevételeit súlyosan érintő támadás végleg megpecsételte a Kazár Kaganátus sorsát. Bár ezt követően a 11. század elejéig a Fekete-tenger partvidékén egy kazár utódállam még fennmaradt, de a kaganátus mint sztyeppe-i nomád birodalom megszűnt létezni.

Kazária régészeti kutatása

A kazárok történetének és régészeti emlékeinek kutatása terén az orosz, illetve szovjet-orosz tudományosság ért el alapvető eredményeket, amihez – főként az utóbbi évtizedekben – az ukrán szakemberek a korábbinál is nagyobb mértékben járultak hozzá. A kazárok, illetve Kelet-Európa kazár kori (7–10. sz.) régészeti meghatározása azonban rendkívül bonyolult és összetett kérdés.

Az orosz kutatók már a 18. század második felétől érdeklődtek Kazária iránt, mivel a krónikákból tudtak annak rusz kapcsolatairól. A kazár kérdés régészeti vonatkozásait azonban csak a 19. század végén, a 20. század elején kezdték behatóbban tanulmányozni. A szovjet-orosz szakemberek ebben az időszakban – és lényegében 1950-es évekig – kifejezetten pozitívan értékelték a kazárok történeti szerepét, mivel a forrásokból egy jól szervezett államalakulat képe bontakozott ki, amely visszaverte az arabok és a keleti nomád törzsek támadásait, amelyre előszeretettel tekintettek az orosz államiség előzményeként.

Kazária régészeti kutatása 1917 előtt egyrészt a forrásokból kikövetkeztethető észak-kaukázusi területeken – elsősorban a mai Dagestánban –, másrészt a Don-Szeverszkij Donyec vidékén előkerült kazár kori – a névadó lelőhelyről szaltovóinak, vagy szaltovó-majkájának nevezett – emlékek kapcsán kezdődött. A kutatásokat

ÁTTÖRT TESTŰ ÖNTÖTT
BRONZ CSAT A SZALTOVÓI
KULTÚRKÖR ÉSZAKI,
ERDŐS SZTYEPEI
VARIÁNSÁNAK GÖRÖSÍROS
TEMETŐJÉBŐL
(NYETAJLOVKA, 9. SZÁZAD)
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

A SZALTOVÓI KULTÚRA
JELLEGZETES KAMRASÍROS
TEMETKEZÉSEINEK
KERESZTMETSZETI
MODELLJE AZ ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKBÓL (VERHNYIJ
SZALTOV, 8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

A SZALTÓVÓI KULTÚRA
JELLEGZETES KERÁMIÁI
AZ ERDŐS SZTYEPEI
ALÁN HAGYATÉKBÓL
(DMITROVKA,
8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ATTILA

ekkor még főleg utazók és műkedvelők végezték, a helyiek pedig sokszor szisztematikusan kirabolták az emlékeket, részletes leírások sajnos csak elvétve akadnak. A 19. században Sarkelt, illetve a rusz forrásokból ismert Belaja Vezsát keresték az Alsó Don vidékén.

Kezdetben a kutatók a Kazár Kaganátus biztosan meghatározható régészeti anyagának azt a rendkívül gazdag leletcsoportot tartották, amely a kaganátus északnyugati határvidékén, az erdős sztyeppe térségében került elő. Az egyik kiemelkedő, korai lelőhelyről ezt szaltovói kultúrának nevezték. (E leletek valójában a 8–10. század során a kazárok által ide telepített kaukázusi eredetű alánokhoz köthetők.) A Voronyezstől délre, a Don és Tyihaja Szoszna folyók találkozásánál fekvő Gyivnogorje falu mellett 1890-ben feltárt Majackoje gorogyiscse – erőd, telep és temető – volt az első lelőhely. Itt jellegzetes bejárattal (*dromosz*) ellátott kamrasírok kerültek elő, melyekben gyakran voltak többszörös temetkezések. A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterében talált alán kultúrkör temetőivel, a kutatók egy része – időrendi alapon – mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói kultúra eredetét, pusztán birodalomalkotó szerepük miatt. Mivel ezek a leletek sokkal jelentősebbek voltak a kaukázusi térségben fellelt kazár kori hagyatéknál, a Kazár Kaganátus leletanyagának megnevezésére a „szaltovói” kifejezés terjedt el: az 1960-as évektől már széles körben használták ezt a terminológiát a kamrasíros temetők elterjedési területén kívül is.

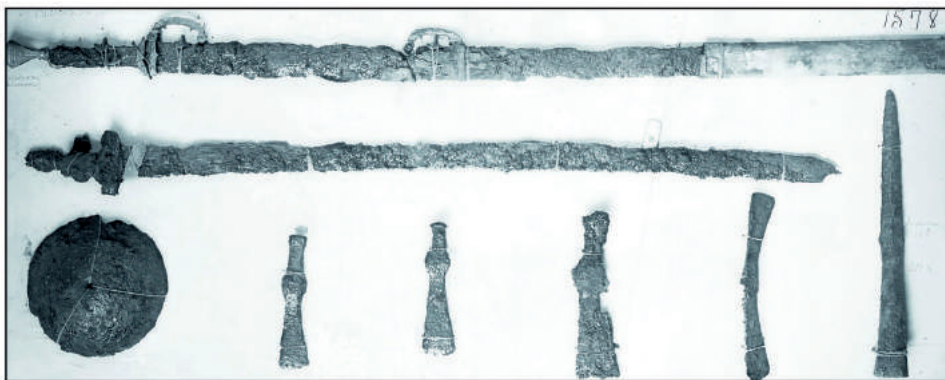
Történt ez annak ellenére, hogy az 1950-es évek végére világossá vált, hogy a szaltovói kultúra – amennyiben a Kazár Kaganátust átfogó műveltségként értelmezzük – nem tekinthető egységesnek, legalább két csoportja különíthető el. Az egyik maga a szaltovói típus az erdős sztyeppén, amelynek az ismertetőjegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbe mélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a kézzel formált belsőfüles cserépkürtők a jellemzők a füves sztyeppén.

A szaltovói kultúra kutatásában az 1960-as évek második felében Svetlana A. Pletnyova szerepe vált egyre meghatározóbbá. (A magyar kutatásban a kazárok régészetével kapcsolatos elképzelések egyértelműen az ő véleményét tükrözik.) Pletnyova visszatért a korábbi kérdésfelvetéshez: a szaltovói kultúra eredete kapcsán – elismerve a kaganátus etnikai sokszínűségét – egyértelműen a *letelepedés útján* megindult kazárok vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált, máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „állami kultúrájaként” definiálta a szaltovói hagyatékot, melynek előbb hét, később, 1981-ben öt területi, ún. földrajzi variánsát különböztette meg. Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran néprajzi párhuzamokra támaszkodva. A szaltovói kultúra kezdetét a 740–760-as évekre tette. Szerinte az erdős sztyeppén, a kaganátus északnyugati határvédői 737 után az alánok, délebbre a füves sztyeppén a bolgárok, s feltehetően a terület korábbi őslakosai éltek. Pletnyova a szlávok megjelenését valószínűsítette a kaganátus északi vidékein, míg a magyarok elődeinek jelenlétét – bár konkrét régészeti leletanyagot sem akkor, sem később nem

A SZALTOVÓI KULTÚRA JELLEGZETES NŐI VISELETÉNEK RÉSZLETE AZ ERDŐS SZTYEPEI ALÁN HAGYATÉKBÓL (VERHNYIJ SZALTOV, 8–10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

1-2. JELLEGZETES FEGYVER
ÉS EGYEDI VISELETI
LELETEK A SZALTOVÓI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
20. SZÁZAD ELEJI
FELTÁRÁSAIBÓL (VERHNYIJ
SZALTOV, 8–10. SZÁZAD,
ÜVEGNEGATÍVOK:
IIMK, SZENTPÉTERVÁR).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

kapcsolt hozzájuk – a füves sztyeppén, a szaltovói kultúrához sorolt ún. kutatatlan sztyeppeti variáns területén feltételezte. Szálásterületüket közvetve a Szeverszkij Donyec és Dnyeper között valószínűsítette, bár több munkájában később is hangsúlyozta, hogy intenzív nomadizmusuk miatt régészeti kimutatásuk komoly nehézségekbe ütközik.

A kutatás következő fordulópontjának 1981 tekinthető: Pletnyova ekkor megjelent művében a volgai bolgár területeket és a balkán–dunai régészeti kultúrát (ez a szocializmus politikai korrektsége jegyében kialakított fogalom valójában az I. Bolgár Cárság hagyatékát takarta) már nem sorolta a szaltovói körbe, eltűnt az észak-kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont az ún. alsó-volgai variáns, melynek létét pusztán a későbbi kazár fővárosnak, Etilnek a Volga deltájában való lokalizálása indokolt. Mindehhez azonban nem csatlakozott tételes régészeti elemzés, sőt néha a konkrét leletanyag is hiányzott (például alsó-volgai variáns esetében). A változások hátterében feltehetően az állt, hogy időközben új típusú leletek kerültek elő: északon, illetve a Kubány folyó mentén újabb hamvasztásos sírokat és birituális – azaz hamvasztásos és csontvázas temetkezéseket egyszerre tartalmazó – temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói leletanyaggal. A Don alsó folyása és két bal parti mellékfolyója, a Szal és a Manyics mentén pedig az 1970-es évektől egyre több olyan, többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot, amelyet négyzetes, néha kör alakú árkokkal körülvett kurgánok alá ástak, a kezdeti időszakban pedig gyakran korábbi kurgánok a felszínén jól látható betöltésébe. Ezt a leletkört a keleti kutatás gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti, bár egyik legkiemelkedőbb lelőhelye alapján

LŐSZERSZÁMDÍSZEK A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR ÉSZAKI, ERDŐS SZTYEPPETI ALÁN HAGYATÉKÁBÓL (8–10. SZÁZAD, SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

a Szokolovszkaja Balka-horizont nevet is használják. A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokások elemei több szempontból belső-ázsiai hatást tükröznek, ám ugyanakkor a bizánci solidusok és a kora szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak. Már 1983-ban felmerült, hogy valójában pusztán ez a lelethorizont lenne az etnikai értelemben vett „tényleges” kazárok hagyatéka és településterülete: e felvetését ma már a nemzetközi kutatás egységesen elfogadja. Ez a felismerés ugyan megoldotta a kazár régészet hosszú ideje vitatott, alapvető kérdését, ugyanakkor az a tény, hogy ez a lelethorizont a 9. század elejére megszűnik, továbbra is nehézségeket okoz. Jelenleg éppen abból a 9–10. századi időszakból nem tudunk konkrét sírleleteket kötni a kazárokhoz, amelyekből a legtöbb írott forrás szól róluk...

A Don és a Szeverszkij Donyec középső folyása mentén, a füves sztyeppe területén feltárt, fentebb már említett Zlivki-lelethorizont egyszerű gödörsíros temetőit egyöntetűen Kuvrat birodalmának helyben maradt bolgár népességéhez kötik a kutatók. Ezek egyébként északi irányban – a mai Harkiv és Luganszk megye határán – határozottan elválnak az erdős sztyeppe kamrasíros,

FÉMVERETEKSEL
DÍSZÍTETT ÖVEK
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ÉSZAKI,
ERDŐS SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁBÓL
(8–10. SZÁZAD,
SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől.

Gennagyij E. Afanaszjev 1987-ben jelentős monográfiát tett köze a szaltovói kultúrkör alá variánsáról. Ebben arra hívta fel a figyelmet, hogy a régészeti módszertan szempontjából megengedhetetlen, hogy a jellegzetes kamrasíros variáns két névadó lelőhelyéből képzett megnevezést alkalmazzuk a kaganátus más területein feltárt, alapjaiban különböző régészeti műveltségekre, leletkörökre is, pusztán a feltételezett egységes történeti-politikai keretek miatt. Érvelését a kutatás döntő része elfogadta, és visszatért a szaltovói kultúra szűkebb, hagyományos értelmezéséhez. Mivel azonban a fogalom nagyon bevetté vált, ma is előfordul a Kazár Birodalom anyagi műveltségének szinonimájaként, de egyre inkább csak szaltovói időszak vagy szaltovói kultúrkör értelemben.

Ma már nem sorolják a szaltovói régészeti kultúrához a korábbi ún. krími, és az alsó-volgai és a dagesztáni variánst sem. Az Azo-vi-tenger mentén, a Tamany-félszigeten és a Krím keleti és északi területén lévő késő antik eredetű városias civilizáció helyenként valóban a kazárok fennhatósága alá került, s többen számolnak bolgár

FAEDÉNY A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR ÉSZAKI, ERDŐS SZTYEPEI ALÁN HAGYATÉKÁBÓL (8–10. SZÁZAD, SZALTOVÓI KULTÚRA).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

A BAL PARTI CIMLJANSZKI ERŐD (SARKEL) KÖZELÉBEN FELTÁRT KÉSŐ SZALTOVÓI TÍPUSÚ EZÜST VERETES ARANYOZOTT ÉS NIELLŐ-DÍSZES ÖV (10. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

EZÜSTBŐL KÉSZÜLT ÖNTÖTT, ÁTTÖRT, NÖVÉNYI MINTÁKKAL DÍSZÍTETT ÖVDÍSZEK, SZÍJVÉGEK ÉS CSATOK
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT, 8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, SZAL MENTI TEMETŐ ÉS ROMANOVSKAJA SZTYANICA).

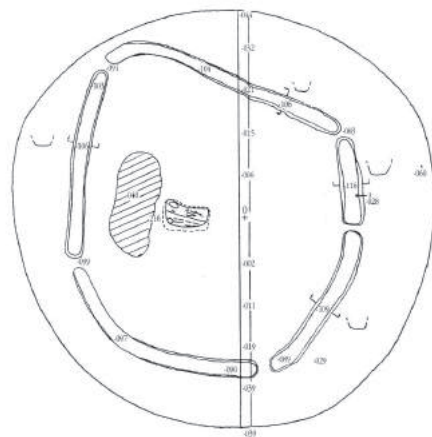
vagy esetleg kazár népesség beköltözésével is, ám a régészeti leletek tömeges nomád betelepülést nem támasztanak alá.

A kazárok régészetével kapcsolatban a következő jelentős lépésre a 2000-es években került sor: Olekszij V. Komar ukrán régész részletes elemzéssel kimutatta, hogy a híres Mala Perescsepino-i lelet és köre – melyet korábban a bolgárok nevezetes vezetőjéhez, Kuvrathoz kötöttek – valójában a kazár, méghozzá a 7. század második felére keltezhető ún. korai kazár időszak hagyatéka. Ezzel feloldódott a történeti és a régészeti emlékek közötti ellentmondás: a kazárokkal Kelet-Európában az írott források alapján a 7. században jelentek meg,

régészeti hagyatékuk azonban – a szaltovói kultúra időrendje miatt – csak a 8. század közepétől ismert. A korai kazár időszak jellegzetes Perescsepino-kultúráját a 8. század első felében egy átmeneti időszak váltotta fel, amelyet a klasszikus szaltovói periódus követ a 8. század közepétől. Az írott források szerint ekkor a kazár–bizánci viszony elhidegült, amit a régészeti leletanyagban gyakorlatilag megszűnő bizánci hatás tükrözhet.

Szintén Olekszij V. Komar vetette fel, hogy a Kelet-Európába, a Kazár Kaganátus területére irányuló, keletről, a Volgán túlról induló oguz betelepüléssel valószínűleg az eddig feltételezettnél már jóval korábban, a 8–9. századtól számolhatunk.

Az utóbbi évek komoly eredménye, hogy Gennagyij E. Afanaszjev minden korábbiánál meggyőzőbben bizonyította a teljes Don menti kazár kori erődépítészetben – és nem csak a Sarkellel azonosított balparti cimljanszki erőd esetében – a bizánci részvételt a méretadatok és az építészetben megmutatkozó bizánci (római) jellegzetességek alapján. Azt ma már teljességgel elvethetjük, hogy az említett erőd a magyarok ellen épült, hiszen nem a határ mellett állt. Szintén Afanaszjevtől származik az az új elképzelés, mely szerint a ma ismert három cimljanszki erőd – amelyek egyébként a Szokolovszkaja Balka-horizont jellegzetes, fentebb bemutatott temetkezéseinek mikrorégiójában helyezkednek el – valójában a Kazár Kaganátus központja, centruma lenne. Afanaszjev szerint Etilt, az egykori kazár fővárost a Volga-delta környékén keresni

JELLEGZETES NÉGYZETES ÁROKKAL KÖRÜLVETT
KURGÁN ALATTI PADMALYOS TEMETKEZÉS
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ
ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT,
8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, PODGORY-I TEMETŐ,
IV. TEMETŐ, 14. KURGÁN).

ÁTTÖRT TESTŰ, NÖVÉNYI DÍSZES BRONZ ÖVCSAT
A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ
KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL
(SZOKOLOVSKAJA BALKÁ-HORIZONT,
8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, PODGORY-I TEMETŐ,
IV. TEMETŐ, 14. KURGÁN).

FARAGÁSSAL ÉS BEKARCOLÁSSAL DÍSZÍTETT CSONTTÉGELY A SZALTOVÓI KULTÚRKÖR KAZÁROKHOZ KÖTHETŐ ALSÓ-DON MENTI HAGYATÉKÁBÓL (SZOKOLOVSKAJA BALKA-HORIZONT, 8. SZÁZAD MÁSODIK FELE, TALOVI TEMETŐ).

FARAGÁSSAL ÉS BEKARCOLÁSSAL DÍSZÍTETT CSONTLEMEZEK A KAZÁR KAGANÁTUS TERÜLETÉRŐL, A SZAMARAI VOLGA KÖNYÖKHÖZ KÖLTÖZÖTT (BOLGÁR) NÉPESSÉG HAGYATÉKÁBÓL (KORAI KAZÁR IDŐSZAK, 7. SZÁZAD. 2. FELE, SILOVKAI KURGÁNOK, NOVINKI-HORIZONT). FOTÓ: TÜRK ÁTILA

értelmetlen, mivel a Volga alsó folyása félsivatagos terület volt már ebben az időszakban is. Ráadásul több történész kutató is kimutatta, hogy a muszlim forrásokban a Don és a Volga alsó szakaszát gyakran összekeverik. Bár a forrásokban előforduló kazár tenger kifejezés egyértelműen a Kaszpi-tengert jelöli, ezzel az elképzeléssel történetileg mégis értelmezhető lenne az, hogy a leginkább a kazárokhoz köthető sírokat – a szokolovszkaja balka-lelethorizontot – a Don, és nem a Volga alsó szakasza mentén találjuk meg.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a szaltovo-majackaja régészeti kultúra sem térben, sem időben nem feleltethető meg a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával. Ezzel a fogalommal csak az erdős sztyepp területére a 8. század közepén, a mai Kiszlovodszki-medence térségéből kazár hatásra kiköltözött alánok emlékeit illethetjük. A polietnikus Kazár Kaganátus területén valójában sok régészeti kultúráról, lelethorizontról beszélhetünk. A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz ennek a nagy *szaltovói kultúrkörnek* a belső kapcsolatrendszere.

VÉSETTEL ELLÁTOTT
KŐ SARKELBŐL.
FOTÓ: TÜRK ATTILA

ÉSZAK-KAUKÁZUSI
ALÁN SZABLYA
(KISZLOVODSZKI-
MEDENCE, OROSZORSZÁG,
11–12. SZÁZAD).
FOTÓ: TÜRK ATTILA

Alánok

Hunor és Magyar, a két dalia miközben a meotiszi mocsarakban „őzet űznek”, egyszer zenét hallottak, a „mély vadonban”: „Tündér lányok ottan laknak, / Táncot ropnak, úgy mulatnak. / Szőve ködből sátoruk van: / Ugy mulatnak sátorukban. / Férfi egy sincs közelébe; / De a földi lányok szépe, / Lányai Belárnak, Dúlnak, / Tündérséget ott tanulnak. / Dúl királyé, legszebb, kettő; / Agg Belaré tizenkettő; / Összesen mind: száz meg kettő / A tündérré válni kezdő.” A tündéreket aztán az ifjak elrabolják, így szerezvén feleséget Arany János regéjében. A költő mindezt Kézai Simon 13. századi elbeszélése alapján vetette papírra. E krónika alapján a középkori magyar történeti hagyománynak, majd ebből adódóan a magyar irodalmi és az általános nemzeti emlékezetnek is fontos részét képezték az alánok, akik e hagyománymag szerint a magyarok anyai vonalát adták. De kik is voltak ezek az alánok?

„Hatodik évre tehát kimenvén véletlenül, a pusztában Belár fiainak nejeire, kik férjeik nélkül sátrakban tanyáznak, s gyermekeikre bukkának, kiket is vagyonostól sebes nyargalva a Meotis ingoványába vivének. Történt pedig, hogy azon gyermekek közt az alánok fejedelmének Dulának két leányát is elfogták, kiknek egyikét Hunor, másikat Mogor vevé nejül. S ezen nőktől vették eredetöket minden húnok és magyarok.” *Kézai Simon leírása Hunor és Magor lányrablásáról, 1280 körül*

Az alán népcsoport eredetével kapcsolatban a magyar honfoglalásnál jóval korábbra kell visszatekinteni, hiszen az alán név első feltűnése a Kr. u. 1. század közepére tehető, amikor is a kínai Han dinasztia évkönyveibe az alábbi bejegyzést tették: „Jen-cai birtokai átnevezettek A-lan-ja-ra; amelyik Kang-kü befolyása alatt állt”. E területet a kutatók a görög forrásokban említett Baktriával azonosítják, a forrásokban azonban kevés érdemi információt találunk a Szir-darja és az Amu-darja folyók közé lokalizált vidék egykori törzseinek, népeinek történetéről, összetételéről. Az egyik itt megjelenő

A szarmaták

A szarmata a sztyeppe, erdős sztyeppe és Kelet-Európa egyes régióiban a Kr. e. 4. és a Kr. u. 4. század között megtelepedő, iráni nyelvű népcsoportok, törzsek összefoglaló megnevezése. Ezen időszak alatt a Közép-Ázsiától a Kárpát-medencéig megtelepedő törzseik az ókori magaskultúrák szomszédai voltak. Önállóságuk elvesztése után más szerveződések keretei között továbbélő utódaik a későbbi sztyeppeai alapnépesség egyik fő összetevőjét alkották. *L. P.*

JELLEGZETES TÁJKÉP
A KAUKÁZUS ÉSZAKI
ELŐTERÉBEN AZ ALÁNOK
EGYKORI SZÁLLÁSAINAK
KÖZPONTI TERÜLETÉN
(KISZLOVODSZKI-
MEDENCE, OROSZORSZÁG).
FOTÓ: TÜRK ÁTILA

törzsnév, az aszi azonban később az alán törzsnevek között szerepel, majd pedig az azok utódainak számító osztok – és a magyar jászok – népnévben is feltűnik. Az északkelet iráni nyelvet beszélő alánok e területről vándoroltak – talán a szarmaták mozgásával összefüggésben – a Kaspi-tengert dél felől megkerülve a Volga és a Don közé.

A tochárok

Indoeurópai (keleti közép-iráni) nyelvet beszélő ókori népcsoport, melynek a szállásterülete Baktria területén volt. Közülük emelkedtek ki a kusánok is. Az újabb kutatások alapján nem azonosak az egykori Kelet-Turkesztán területén – a mai kínai Hszincsiang-Ujgur tartományban – élő, tokhár (mára már kihalt indoeurópai nyelvet beszélő) népcsoporttal. *L. P.*

A képen látható ruhák és tárgyak mindegyike a Moscsevaja Balka-i alán temető leletei alapján készült. Az álló alakon domborított dísszel készült bőrruha van, ami pelerinszerű felsőből és szoknyából áll, fején sajátos főkötőt visel, amit több szalaggal és himzett szélű kendővel kötött át, övén késtokot és bogozót hord. A térdelő nő prémszegélyes inget visel, kezében kis kerek fémtükröt tart, körülötte a szőnyegen a tükör vászontokja, ovális nyírfakéreg doboz, csúszófedeles kis fadoboz, és egy fésű tokja látható, a felkötésére való szalaggal. A harmadik asszony kezében jellegzetes kétoldalas fésű látható.

B. Z.

ALÁN NŐI VISELETEK,
8–9. SZÁZAD.
RAJZ: BOLDOG ZOLTÁN

KAZÁR KORI ALÁN
ÍJÁSZ REKONSTRUKCIÓJA
A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI
KULTÚRKÖR ERDŐS
SZTYEPEI ALÁN
HAGYATÉKÁNAK
JELLEGZETES LELETEI
ALAPJÁN.
RAJZ: OLEG V. FEDOROV

Az ókor történetében azonban az 1. század előtt is felbukkan-
nak olyan népcsoportok, amelyek esetleg – nevük alapján – szintén
kapcsolatba hozhatók az alánokkal. Ilyen például az aorszok törzse,
amelyet a korai szarmata népmozgás egyik vezető csoportjának tar-
tanak. Az ő nevüket a kutatók egy része a tochárokkal, míg mások
az alánok kapcsán is említett Jencai állammal hozta kapcsolatba. Az
elnevezés mögött pedig az indoeurópai 'fehér' szót vélték felismerni.

A roxolánok a Kr. e. 2. évszázadban tűntek fel a Don és a Dnye-
per között. Nevük az újabb kutatások szerint – a korabeli népnevek
esetében gyakori, dicsérő jelzővel bővített népnévként értelmezve

– 'ragyogó alánok'-at jelenthetett. Egyes vélemények szerint a nevük
fennmaradt később is, és azono-
sítható a muszlim Ibn Ruszta
munkájában szereplő, s az alánok
királyát adó d.hszász törzsnévvél.
Az alexandriai Ptolemaiosz mun-
kájában feltűnő alanorsoi név
alatt pedig egyesek 'fehér aláno-
kat', egyfajta aorszi alán kong-
lomerátumot vélték felismerni,
akiket 'alán szkíták'-ként is emlí-
tett a földrajztudós; míg mások az
antik szerző tévedésével magya-
rázták ezt az egyedi névalakot.
Mindezen adatok jól mutatják
azokat a nehézségeket, amelyek-
kel a modern kutatás szembesül
egy-egy ősi csoport önelnevezésé-
nek értelmezése során.

Az alánok 1. századi feltűné-
süket követően véletlenszerűen
fordultak elő a fennmaradt írott
forrásokban, hiszen mind a nyu-
gati (római), mind a déli (per-
za), mind pedig a keleti (kínai)

birodalmak perifériájára estek, melyeknek írástudói inkább csak akkor számoltak be a Kaukázusban és azon túl lakó nép történetéről, ha valamely – diplomáciai, kereskedelmi vagy háborús – okból adódóan kénytelenek voltak kapcsolatokat kiépíteni e térséggel. Jelentős változásokat a 3. századi népmozgások hoztak. Ekkor érték el a sztyepperégiót észak felől a germán népcsoportok, míg nyugaton a karpok terjeszkedése összeütközésekhez vezetett a roxolánokkal; délen pedig a Szászánida Birodalom felemelkedésével változott meg a fennálló helyzet. A korábbi alán hatalmi szféra végső átalakulását azonban a hun előretörés okozta. Az alánok egy része ezen népmozgások hatására elhagyta addigi szálláshelyét, s máshol kereste a boldogulását: egyes csoportjaik például a vandálokkal együtt eljutottak Észak-Afrikáig, megalapítva ott a Vandál–Alán Királyságot; mások bizánci szolgálatban tűntek fel, vagy germán csoportokhoz csatlakoztak.

A nép egy kisebb része korábbi szálláshelyén maradván megőrizhette egységét a sztyeppen is, míg a 3. századtól a legnagyobb csoportjuk a Terek és a Szunzsa folyók vidékére húzódott vissza, összeolvadva a hegyvidék helyi lakosságával. Mindennek hatására az alán és a rokon nyelvek közti kapcsolat megszakadt, így az előbbi számos archaizmust megőrizve, elzártan fejlődött tovább. Az alánok kaukázusi hazájukban a folyamatosan zajló perzsa–bizánci vetélkedés ütközőpontjába kerültek. Önálló királyságukat ismereteink szerint perzsa hatásra szervezték meg – központja Magasz volt –, idővel azonban a bizánci befolyás erősödött fel. Az alánok gazdasági szerepe is felértékelődött, miután ezen a területen húzódott az említett birodalmak számára olyan fontos, keleti luxuscikkek áramlását biztosító Selyemút, s az alánok ellenőrzése alá került a stratégiai jelentőségű kaukázusi átjáró, a Dariel-szoros is. (Ennek neve is az alánokra utal: *Alánán dár* vagy *Dár-i Alán* = 'az alánok kapuja'). Az Alán Királyság nem volt nyelvileg és etnikailag egységes államalakulat: a névadók mellett számos más nép is helyet kapott benne, alánok pedig más területeken is éltek, akár zárt tömbökben,

A hunok „betörttek azoknak az alanusoknak a területére, akik szomszédai a greuthungusoknak [osztrogótoknak], s akiket tanaitáknak is szoktak nevezni. Közülük sokat megöltek és kiraboltak, a többi szövetségesi szerződéssel a maguk oldalára állították”. *Ammianus Marcellinus beszámolója a hunok támadásáról, 4. század második fele*

„Amikor az alánok uralkodója nem él békében a kazárokkal, hanem többre becsüli a rómaiak császárának barátságát; akkor abban az esetben, ha a kazárok nem akarják a császárral való barátságot és békét fenntartani, ő nagy bajt okozhat nekik, amennyiben az utakon lesben állhat, és a védetlenekre rátámadhat, miközben ezek Sarkel, a klíma-vidék és Cherszón felé tartanak. Ha ez az alán uralkodó azon van, hogy akadályozza őket ebben, akkor Cherszón és a klíma vidék nagy és mélységes békét élvez, mert a kazárok, minthogy félnek az alánok támadásától, és nem áll hatalmukban sereggel támadni Cherszónra és a klíma-vidékre, nem révén erejük ahhoz, hogy egyszerre mindkettővel harcoljanak”. *Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár tanácsai fiának, Rómanosznak, 950 körül*

sőt saját önkormányzattal is, sok esetben jelentős távolságra Alániától. Az Alán Királyság határai is változtak, a nagyhatalmak politikai céljai ugyanúgy befolyásolták, mint a szomszédos kaukázusi államok törekvései. A legjelentősebb változást azonban mégis a Kazár Kaganátus kialakulása jelentette.

A két állam viszonyát hol az összefogás, hol pedig a szembenállás jellemezte, attól függően, hogy Alánia a kazár–arab konfliktus közepette melyik – gyorsan változó – szövetségi rendszerhez csatlakozott. Ebben az időszakban érte Alániát az egyik legnagyobb vereség: Marván arab kalifa támadása idején, 737-ben egyedül kellett szembenéznie a Derbendi- és a Dariel-szorosokon áttörő muszlim hadakkal, amelyek a győzelem után a kazárokra zúdultak. Talán éppen ezen hadjárat lehetett az oka annak, hogy az alánok egy része az Észak-Donyeck és a Don közötti területre költözött. Más alán családokat pedig a muszlim szolgálatba álló hadurak telepítettek át új területekre. Az elvándorlással ellentétes népmozgásra is akadt azonban példa, a sztyeppére költözők egy része később valószínűleg visszatért, a távolba szakadtak pedig fenntartották kapcsolataikat a Kaukázusban élőkkel.

Alánia legjelentősebb szövetségesévé egyre inkább Bizánc vált, amely a kapcsolatot tovább kívánta erősíteni a keresztény térítés útján is. A kereszténység azonban a számos különböző nemzetiség lakta vidéken nem vált általánosan elfogadottá, időnként a keresztény papok kiűzésére is sor került. A korábbi vallási képzetek később részben összeolvadtak a keresztény tanításokkal, így Bizánc, ha lassan

JELLEGZETES ALÁN
ÖVDÍSZEK A KAUKÁZUS
ÉSZAKI ELŐTERÉBŐL.
10. SZÁZAD.
FOTÓ: TÜRK ÁTTILA

is, de idővel biztos szövetségeseként tekinthetett e területre. Igaz, mindez nem jelentette a vallási sokszínűség eltűnését Alániában, a régészeti források mutatják például, hogy nemcsak a kazárok, hanem az alánok egy része is felvette a zsidók hitét, s az iszlám is jelen volt a területen. E sokszínű ország történetének a végét a mongolok megjelenése okozta, maguk az alánok azonban nem tűntek el, s oszét néven (mely ász alakban alán törzsnévként már a 10. századi forrásokban is feltűnik) máig tovább élnek. Az oszétok/alánok a középkor folyamán gyakran feltűntek a bizánci, a muszlim és a mongol seregekben ugyanúgy, ahogy korábban kun, grúz, rusz vagy kazár szövetségben is harcoltak. Harci erényeik nem csupán a legendás hőseikről szóló elbeszélésekben fogalmazódtak meg, hanem ellenfeleik beszámolóiban és abban a tényben is, hogy mindig örömmel toborozták innen a katonáikat a környező hatalmak. Ezen alánok kései utódai azok a jászok, akik a 14. század elején jelentek meg a Magyar Királyság okleveleiben, majd krónikaiban, s akiket a Pilisben és az Alföldön, a mai Jászság területén telepítettek le a magyar királyok.

Az alánok és a korai magyarság kapcsolatáról a fentebb említett krónikás adatokon túl Nikolaosz Misztikosz Simeon bolgár cárnak írt levele is beszámolt, amelyben a konstantinápolyi pátriárka a bolgár uralkodót fenyegetve megjegyzi: „császári biztatásra a te uralmad és néped ellen készen áll vagy készülőben van az oroszoknak s velük együtt a besenyőknek, sőt még az alánoknak és a nyugati türköknek [ti. a magyaroknak] is erőteljes együttes fellépése, akik mind egyetértve hadat indítanak ellened”. Az alán és a magyar „szövetséget” leginkább azonban mégsem e közös hadi vállalkozások, hanem a magyar nyelvben megjelenő nyelvemlékek jelzik, melyek közül az egyik átvett szó éppen az eredeti jelentését tekintve ’úrnő’, ’előkelő, fejedelmi hölgy’ értelemben használt asszony szavunk, amely utalhat az Arany János által is megénekelte szarvasűzők és királylányok meotiszi találkozására.